

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Η μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου από τον Νεόφυτο Δούκα (Α΄ τόμος) και το Λεξικό των Ενδόξων ανδρών του έργου (Β΄ τόμος)

Βασίλειος ΠΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.1117](https://doi.org/10.12681/byzsym.1117)

Copyright © 2015, Βασίλειος Λάμπρος Παππάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΠΠΑΣ Β. (2015). Η μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου από τον Νεόφυτο Δούκα (Α΄ τόμος) και το Λεξικό των Ενδόξων ανδρών του έργου (Β΄ τόμος). *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 129–155.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.1117>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ *BREVIARIUM AB URBE CONDITA*
ΤΟΥ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΔΟΥΚΑ ΚΑΙ
ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

ΑΘΗΝΑ • 2014 • ATHENS

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ *BREVIARIUM AB URBE CONDITA* ΤΟΥ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΥΤΟ ΔΟΥΚΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ *

Ο Ηπειρώτης λόγιος και διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Δούκας (1760/1762 -1845)¹, εξέδωσε το 1807 στην Βιέννη, όπου υπηρετούσε τότε ως εφημέριος της ελληνικής κοινότητας, την αρχαία ελληνική μετάφραση του λατινικού έργου *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου², την

---

*Εκφράζονται ευχαριστίες προς τους ανώνυμους κριτές για τις ποικίλες υποδείξεις τους που συνετέλεσαν στην βελτίωση του άρθρου.

1. Για τον Νεόφυτο Δούκα βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1980², 342-348 και *passim*. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Νεόφυτος Δούκας, στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2ος, Αθήνα, 1990, 303. Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Ο Νεόφυτος Δούκας και η συμβολή του στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, Αθήνα 2002, 1-195. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εκδόσεις αρχαίων κειμένων την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι εκδόσεις του Νεοφύτου Δούκα, στον τόμο *Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα την εποχή του Διαφωτισμού και στον 20ό αι., Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006)*, τ. 1, Αθήνα 2007, 289-297. Α. Δ. ΖΑΜΠΑΚΙΔΗΣ, *Νεόφυτος Δούκας. Ο Ηπειρώτης λόγιος ιερομόναχος και το εκπαιδευτικό του έργο*, Θεσσαλονίκη 2005, 23-101. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΙΡΝΕΡ, *Κορόνα και γράμματα. Ένα οπτικό ποίημα του Νεοφύτου Δούκα προς τον βασιλιά Όθωνα*, Αθήνα 2012.

2. Για τον Ευτρόπιο, ο οποίος θεωρείται ο καλύτερος μεταξύ των ιστοριογράφων του Δ' αι. που συνέταξαν επιτομές ιστοριών στα λατινικά, βλ. ενδεικτικά (πέραν των γραμματολογιών και άλλων έργων αναφοράς): Δ. Ν. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius historicus καὶ οἱ ἑλληνες μεταφρασταὶ τοῦ Breviarium ab Urbe condita*, Αθήνα 1941, 1-69. *Eutropius Breviarium translated with an introduction and commentary by H. W. BIRD*, Liverpool 1993. *Eutropii Breviarium ab urbe condita. Eutropius Kurze Geschichte Roms seit Gründung (753 v. Chr.-364 n. Chr.)*. Einleitung, Text und Übersetzung, Anmerkungen, Index Nominum von F. L. MÜLLER, Stuttgart 1995.

οποία είχε εκπονήσει ο Παιάνιος³, με παράλληλη απόδοσή της στην ομιλουμένη της εποχής. Η έκδοση συνοδεύεται από έναν δεύτερο τόμο, το *Λεξικό των ενδόξων ανδρών* που εμπεριέχονται στο *Breviarium*⁴.

Ο πρώτος τόμος, σε σχήμα 8ο, αριθμεί γ' [κδ'] +390+1 χ. α+1 λευκή σελίδα και φέρει τον τίτλο⁵: *ΕΥΤΡΟΠΪΟΥ / ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ / ΙΣΤΟΡΙΑΣ / ΕΙΣ ΒΙΒΛΙΑ / ΔΕΚΑ / ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΪΣΑ Ἐκ τῆς Λατινίδος / Εἰς τὴν Ἑλληνίδα / ΠΑΡὰ / ΠΑΙΑΝΤΟΥ / Κάντεϋθεν αὐθις εἰς τὴν νῦν συνήθως ὀμιλουμένην / ΠΑΡὰ / ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ / παρ' οὗ / καὶ ἐξεδόθη εἰς τόμους Δύο / «ΤΌΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ» / EN BIENNΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ / ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδώτου. / 1807»⁶.*

Η ιστορία του Ευτροπίου αποτελούσε διαχρονικά προσφιλές διδακτικό εγχειρίδιο στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, ήδη από την εποχή του

3. Ο Παιάνιος, σύγχρονος του Ευτροπίου (λίγο νεώτερός του), και μαθητής του Λιβανίου, καταγόταν από την Συρία, πιθανώς από την Αντιόχεια. Είναι ο πρώτος που μετέφρασε στην αρχαία ελληνική τον Ευτρόπιο, γύρω στα 380: βλ. L. BAFFETTI, Di Peanio traduttore di Eutropio, *BNJ* 3 (1922), 15-36. Βλ. και παρακάτω, σημ. 51, 52. Η δεύτερη ελληνική μετάφραση πραγματοποιήθηκε γύρω στο 600 από τον Καπίωνα και έχει διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius historicus*, 128-166. M. VON ALBRECHT, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας* (ελληνική μετάφραση Δ. ΝΙΚΗΤΑΣ), τ. 2ος, Ηράκλειο 2002, 1580-1582.

4. Οι τόμοι είναι ψηφιοποιημένοι στην *Ανέμη*, την ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>).

5. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνική βιβλιογραφία του 19ου αἰ. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. 1, 1801-1818, Αθήνα 1997, 210, αρ. 1807.25, όπου και περί των αναδιατάξεων των 4 πρώτων σελίδων σε ορισμένα αντίτυπα. Βλ. επίσης Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ - Β. Γ. ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνική βιβλιογραφία 1800-1863 ...*, τ. Α'. 1800-1839, Αθήνα 1939 [ΠΑΑ 11], 77, αρ. 464. *Κατάλογος Βιβλίων Κεντρικής Βιβλιοθήκης περιόδου 1495-1821*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1990, 364.

6. Για τον λόγο τυπογράφου και εκδότη της πρώτης ελληνικής εφημερίδας Γεώργιο Βενδώτη ή Βεντότη (Ζάκυνθος 1757-Βιέννη 1795) και το τυπογραφείο του, την «Ελληνική Τυπογραφία» (που λειτούργησε και μετά τον θάνατό του, έως το 1810, με την φροντίδα της χήρας Βεντότη) βλ. Γ. ΛΑΪΟΣ, Ο Γεώργιος Βεντότης, ο Ζακύνθιος και η πρώτη ελληνική εφημερίδα (1784), *Επιθεώρηση Τέχνης*, 2. 8 (Αύγουστος 1955), 149-154. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Γεώργιος Βεντότης, ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας. (Νέα στοιχεία από τα Αυστριακά Αρχεία), *Επτανησιακά Φύλλα* 6 (1958), 162-184. Δ. ΖΩΗΣ, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, τ. 1, *Ἱστορικὸν-Βιογραφικὸν*, Αθήνα 1963, 85 και Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, λήμμα Γεώργιος Βεντότης, στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2ος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990, 252.

Παιανίου έως και τα χρόνια του Δούκα⁷. Η μελέτη της ιστορίας δέσποζε στα προγράμματα διδασκαλίας των σχολείων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, της Διασποράς, αλλά και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του 18ου αιώνα⁸. Επίσης, τόσο το πρωτότυπο κείμενο του Ευτροπίου, όσο και η μετάφραση του Παιανίου αποτελούσαν αντικείμενο διδασκαλίας για φιλολόγους, ιστορικούς και θεολόγους στον γερμανόφωνο χώρο, ενώ ο πρώτος εισάγεται και πάλι σήμερα σταδιακά ως ανάγνωσμα στο μάθημα των λατινικών στα γερμανικά γυμνάσια⁹.

Η μετάφραση του Δούκα αποτελεί μέρος μίας ευρύτερης παράδοσης: στις αρχές του 19ου αιώνα η απόδοση επιτομών λατινικών ιστορικών έργων στην απλή ελληνική γλώσσα ήταν πάγια τακτική των Ελλήνων διανοουμένων· εκτός από την περίπτωση της μετάφρασης που εξετάζεται στην παρούσα εργασία, χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελούν οι μεταφράσεις της *Επιτομής των Φιλιππικών* του Τρόγου και της *Επιτομής των Ρωμαϊκών* του Φλώρου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη, το 1817 και 1818 αντιστοίχως¹⁰.

Η γλώσσα της μετάφρασης του Δούκα είναι η απλή ελληνική, η «συνήθως όμιλουμένη» κατά τον ίδιο. Σε παρόμοια γλωσσική μορφή είναι γραμμένες όλες οι μεταβυζαντινές μεταφράσεις λατινικών ιστορικών έργων¹¹.

7. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 127.

8. Βλ. Α. ΑΒΔΑΛΗ, *Η Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική του Ιωάννη Πατούσα*, Αθήνα 1984, 8-162. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1993, 1-284. Κ. ΛΑΠΠΑΣ, *Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821*, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 2ος τ., 2001, 75-100. Ε. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Το ζήτημα της γλωσσομάθειας του Νικόδημου Αγιορείτη, *Ο Ερασιστής* 23 (2001), 173-190.

9. Βλ. Μ. SEHLMAYER, *Geschichtsbilder für Pagane und Christen. «Res Romanae» in den spätantiken Breviarien*, Berlin 2009, 275 κ.εξ.

10. Βλ. γενικά Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Μεταβυζαντινή Latinitas: δεδομένα και ζητούμενα, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης/Τμήμα Φιλολογίας*, 10 (2002), 41 και πβλ. Β. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια του Δημητρίου - Δανιήλ Φιλιππίδη (†1832): οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 44-243 [=phdtheses/ekt.gr/eadd/handle10442/29150].

11. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Μεταβυζαντινή Latinitas*, 41. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, 35-43. Βλ. και παρακάτω, σσ. 138-141. Για τις μεταφράσεις των Ελλήνων λογίων στα χρόνια του Διαφωτισμού γενικότερα βλ. Μ. STASSINOPOULOU, *Μετάφρασεμας τίποτε ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀηδόνων! Zur griechischen Übersetzungsprosa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, *JÖB* 44 (1994) [ΑΝΔΡΙΑΣ Herbert Hunger zum 80. Geburtstag], 369-388.

Όπως καθίσταται σαφές και από τον τίτλο, το κύριο μέρος του έργου είναι η έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του Ευτροπίου από τον Παιάνιο και η απόδοσή της στην ομιλουμένη από τον Δούκα. Ύστερα από τον τίτλο και από ένα λευκό φύλλο, στη σελίδα [γ'] υπάρχει το ακόλουθο ανυπόγραφο επίγραμμα σε ελεγειακό δίστιχο, το οποίο συμπυκνώνει αριστοτεχνικά το περιεχόμενο του έργου, και πιθανότατα το έχει συντάξει ο ίδιος ο Νεόφυτος Δούκας, ακολουθώντας προσφιλή πρακτική των λογίων ήδη από τα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας:

«*Εὐτρόπιος μένγ' Αὔσον', Ἀχαιΐδα Παιάνιός τε|
Γραικὸν δ' αὖ Δούκας τέξε με Νειανίδα*».

Ακολουθούν δύο προλογικά σημειώματα. Το πρώτο (σσ. ε'-ι') είναι, ουσιαστικά, αφιερωτική επιστολή του Δούκα προς τον πάτρωνά του, τον ονομαστό ιατρό και λόγιο Σίλβεστρο Φιλίτη¹², με τον εξής τίτλο: «*Τῷ ἐξοχωτάτῳ Γ'ατροφιλοσόφῳ κυρίῳ μοι κυρίῳ Σιλβέστρῳ φιλίτῃ τὴν ἀδελφικὴν πρόσρησιν ἀπονέμω*». Αυτή η επιστολή είναι γραμμένη στην αρχαϊζουσα και το ύφος της είναι αρκετά αρχαιοπρεπές. Ο Δούκας αρχίζει την προσφώνησή του χρησιμοποιώντας το ετυμολογικό σχήμα (*figura etymologica*): «*Τὰ οἰκεία τοῖς οἰκείοις οἰκείως προσφέρεσθαι καὶ νόμος τῆς φύσεως ἀπαιτεῖ καὶ λόγος ὁ ὀρθὸς αἰρεῖ*», και παραθέτει τους στίχους 481-484 του Σ της *Ιλιάδας*, με την περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα¹³, για να προχωρήσει στον συλλογισμό ότι όπως μόνο ο Αχιλλέας ήταν άξιος να φέρει παρόμοια ασπίδα, έτσι και ο Σίλβεστρος Φιλίτης ήταν ο καταλληλότερος ώστε να του αφιερωθεί το βιβλίο: εκτός από λόγιος, ήταν και φιλεύσπλαχνος¹⁴, αλλά και ευεργέτης αρκετών λαμπρών νέων¹⁵, οι οποίοι, με την παιδεία τους, θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην υπόδουλη Ελλάδα¹⁶. Αυτοί ήταν οι λόγοι που παρώθησαν τον Δούκα να

12. Ε. ΣΑΡΑΦΙΔΗΣ, Ὑλληνες ἰατροὶ ἐν Ρουμανίᾳ, ΠΑΑ 12(1940), 16.

13. «*Πέντε δ' ἄρ' αὐτοῦ ἔσαν σάκεος πτύχες· αὐτὰρ ἐν αὐτῷ/ποίει δαίδαλα πολλὰ ἰδυῖσι πραπίδεςσιν· ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανόν, ἐν δὲ θάλασσαν,/Ἡελίον τ' ἀκάμαντα, σελήνην τε πλήθουσιν*»

14. σ. στ': «*Σὺ γὰρ καὶ ἀρετῇ διαπρέπεις ἐν Ἑλλησι, καὶ παιδείᾳ τῶν ἄλλων ὑπερανέστηκας, ἤτε ἄλλη, ὄσηγε εἰς φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμην τελεῖ, καὶ τῇ θεσπεσίᾳ τέχνῃ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπονέμεται· ἧς χρόνος ἦδη συχνὸς παρερρῦν, ἐξ οὗπερ εὐτυχῶς εἰς εὐεργεσίαν καὶ σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος γέγονας τρόφωμος*».

15. σ. θ': «*οἵτινες πατρικὴν εὐράμενοι παρὰ σοὶ προστασίαν, ἐπικουρούμενοι, καὶ τρεφόμενοι, αὐτίκα παρέσσονται σοὶ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τετιτιγοφόροι*».

16. σ. θ': «*καὶ τὸ γένος τὸ ἑαυτῶν ὠφελήσωσι μέρος, χρόνος τοῦθ' ἐκάστῳ ἱερὸν, καὶ*

του αφιερώσει το παρόν έργο¹⁷. Η αφιέρωση-εγκώμιο καταλήγει: «δῶρον σοὶ τοῦτό γε θείως δωρούμενον ᾧ πρὸς τὸ κοινῇ ξυμφέρον μάλιστα χρώμενος, ἔχεις καὶ παρ' ἀνθρώπων τὸν ἔπαινον ὄφλημα δίκαιον, καὶ θεόθεν ἀξίαν τὴν ἀμοιβήν. Νεόφυτος Δούκας» (σ. ι').

Το δεύτερο «προλογικό σημείωμα» του συγγραφέα («Τοῖς ἐντευξομένοις χαίρειν», σσ. ια'-κα') χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη (σσ. ια' -ιε'), ο Δούκας διακηρύσσει τον διδακτικό και παιδαγωγικό ρόλο της ιστορίας. Στην δεύτερη (σσ. ιε' -κα'), ασχολείται με τον βίο του Ευτροπίου, και επιχειρεί σύντομη αναφορά στον Παιάνιο και ακόμη πιο σύντομη στον Καπίωνα¹⁸.

Η ιστορία με τα παραδείγματά της, ωθεί τους αγαθούς ανθρώπους στις καλύτερες πράξεις, ενώ αποτρέπει τους κακούς από τα αδικήματα¹⁹. Για αυτόν τον λόγο και οι γηραιότεροι είναι και πιο ώριμοι από τους νεώτερους, γράφει ο Δούκας, παραφράζοντας την γνωστή ομηρική φράση από το προοίμιο της *Οδύσσειας*: «ὅτι πολυπειρότεροι τῶν νέων οἱ γέροντες, οἷα δὴ πολλά τε ἰδόντες καὶ ἄστεα, καὶ πολλῶν νόον ἐγνωκότες ἀνθρώπων» (σ. ιβ'). Στο ίδιο τμήμα, ο Δούκας υποστηρίζει (στο κυρίως

ἀεὶ μὲν τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι πληροῦν ὀφειλόμενον, μάλιστα δὲ νῦν, ὡς ἐπὶ μεγίστου καιροῦ, ἀπάντων χρεῶν δικαιοτάτον ἴν' ὑπὸ πάντων ἡ μήτηρ Ἑλλάς προσενεγκαμένη τὶ ἄξιον τῶν τροφείων ἀντίδοτον, καὶ ἀνασφήλασα ἀπὸ γήρωσ ταλαιπωρίας ἀπομνημονεῦει σοὶ χάριν, ἀποκειμένην ἀνάγραπτον ἑσαεῖ».

17. σ. ι': «Ταῦτα δὴ καὶ ἀναθεῖναι σοὶ τὴν βίβλον δικαίως ἀνέπεισε, τεκμήριον μὲν τῶν παρὰ σοὶ μοι ἀπὸ φιλίας εἰλικρινοῦς ὑπηργμένων, σημεῖον δὲ μάλιστα τῆς πρὸς ταῦτα εὐγνωμοσύνης μου. Σὸν δ' οὖν καὶ τοῖς ἄλλοις φιλοῖστοροι συστήσαι, ταύτην ἀποδεξάμενον, καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς καρπούς, εἴτινες εἶεν ὠραῖοι, ἐκείνοις κοινώσασθαι. ἴν' ἢ σοὺ χωροῦν τοῖς προοιμίοις σύμφωνον καὶ τὸ τέλος. τετύχηκας γὰρ εἰς τοῦτο καὶ φύσεως ἀγαθῆς, καὶ πειθοῦς ἐγκαθημένης τοῖς χεῖλεσι».

18. Το τμήμα αυτό αποτελεί συνεχές κείμενο και οι ενότητες που αναφέρθηκαν δεν έχουν ξεχωριστούς τίτλους, όπως για παράδειγμα «Τὰ περὶ τοῦ συγγραφέως», που έχει ο Σπυρίδων Βλαντής στο δεύτερο προλογικό σημείωμα της μετάφρασης των *Βίων του Κορηγίου Νέπωτα* που εκδόθηκε ο ίδιος. Βλ. Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ, *Cornelius Nepos Neograecus*: Η μετάφραση των *Βίων του Νέπωτα* από τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810), στο: Δημητρίω Στέφανος (τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή), Θεσσαλονίκη 2004, 247.

19. σ. ια': «καὶ ὡς εἰπεῖν διὰ πάσης διήκουσα τάξεως τῶν ἀνθρώπων, τοῖς καλλίστοις τῶν ἔργων ἐπιχειρεῖν πάντα προτιρέπεται, τοῖς μὲν καλοῖς κἀγαθοῖς ἀθανασίαν τῷ χρόνῳ ἀνάγραπτον ταμιεύουσα, τοῖς δὲ φαύλους καὶ πονηροὺς τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς ἀποτρέπειν σπουδάζουσα, οἷα δὴ τὴν τε ἀρετὴν καὶ κακίαν, εὐφημοῦσα καὶ στηλιτεύουσα, εἰς δόξαν ἀθάνατον καὶ βλασφημίαν ἀίδιον».

κείμενο, αλλά και σε ένα εκτενές υποσελίδιο σχόλιο) την εθνολογική συγγένεια Ελλήνων – Ρωμαίων²⁰. Η ιδέα της συγγένειας των δύο εθνών και των γλωσσών τους είναι αρκετά παλαιά· ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (*Ρωμαϊκή Ἀρχαιολογία* 1.5.1) και ο Διόδωρος Σικελιώτης (7.5) πίστευαν ότι η λατινική αποτελεί ανάμειξη της ελληνικής και μιας βαρβαρικής γλώσσας και επίσης ότι σχετίζεται με την αιολική διάλεκτο, άποψη που ενστερνίζεται πολύ αργότερα και ο Μηλιώτης λόγιος Δανιήλ Φιλιππίδης²¹.

Στην συνέχεια της εισαγωγής ο μεταφραστής υποδηλώνει τον στόχο της εργασίας του, τον τρόπο εργασίας του, καθώς και τα περιεχόμενά του βιβλίου. Γράφει ότι προσφέρει αυτό το πόνημα στους νέους των γυμνασίων και μάλιστα για να διαλευκάνει τα «σκοτεινά» σημεία έχει προσθέσει και υποσημειώσεις που προέρχονται από ξενόγλωσσες εκδόσεις. Επίσης, έχει «διορθώσει» τα σημεία όπου το κείμενο του Παιανίου παρουσιάζει ασάφειες. Για τυχόν γεωγραφικές απορίες, όσον αφορά τις τοποθεσίες που περιλαμβάνονται στην *Επιτομή* του Ευτροπίου παραπέμπει τους αναγνώστες στο *Γεωγραφικό Λεξικό* που έχει προσαρτήσει στον δεύτερο τόμο²². Τέλος, εξηγώντας ότι το έργο του Ευτροπίου είναι, κάποιες

20. Κυρίως κείμενο: σ. ιγ': «τὸ δὲ κοινόν, οἷς Ἕλληνας λόγος οὐ τοσοῦτον εὐξύνετος, οὐδ' εἴτι γέγονεν ἔθνος Ῥωμαίων τὸ σύνολον, ξύννοιδεν ᾧ μάλιστ' ἔδει καυχᾶσθαι διὰ τὴν μίμησιν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἡμετέρους προπάτορας, ἵνα μὴ εἴπω, καὶ σφῶν αὐτῶν τούτων προπάτορας». Υποσελίδιο σχόλιο: αριθμ. (1), σσ. ιγ'-ιδ': «Τις ἂν εἴη ἀπόδειξις ἀξιόπιστος μὴ οὐχὶ ἀπογόνους Ἑλλήνων τοὺς Ῥωμαίους γενέσθαι; αἱ γὰρ πολλὰ ἀποικίαι ἐς τὴν μεσημβρινὴν Ἰταλίαν, ἥτις καὶ Μεγάλη Ἑλλάς ἤκουσεν ἢ τε τῶν ἔργων πρὸς πάντα μίμησις οὐ μᾶλλον ἐν πολέμοις ἢ καὶ ἐν εἰρήνῃ· τὸ φιλελεύθερον αὐτὸ τὸ τῆς Ῥώμης ὄνομα, σχῆμα καὶ κλίσειν καὶ σημασίαν ἔχον Ἑλληνικὴν πάντα ταῦτα καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια τεκμηριοῖ πιστεύεσθαι τὴν ὑπόθεσιν ὃ δὲ σοφὸς Πλούταρχος, ἐπιβεβαίωι μᾶλλον τὴν εἰκασίαν, ὡς ἐν παρόδῳ Ἑλληνίδα πόλιν τὴν Ῥώμην ἀποκαλῶν φησὶ γὰρ οὕτως. «τοῦ μέντοι πάθους αὐτοῦ καὶ τῆς ἀλώσεως (τῆς Ῥώμης δηλ. ὄρα βιβλ. Α' § ιθ' τῆς παρουσίας βίβλου περὶ τῆς ἀλώσεως ταύτης) ἔοικεν ἀμυδρὰ τις εὐθύς εἰς τὴν Ἑλλάδα φῆμη διελθεῖν». Ἡρακλείδης γὰρ ὁ Ποντικός, οὐ πολὺ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπολειπόμενος, ἐν τῷ περὶ ψυχῆς συγγράμματι φησιν, ἀπὸ τῆς ἐσπέρας λόγον κατασχεῖν, ὡς στρατὸς ἐξ ὑπερβορέων (ἦσαν δ' οὗτοι οἱ Γάλλοι) ἐλθὼν ἔξωθεν, ἤρῃκει πόλιν Ἑλληνίδα Ῥώμην, ἐκεῖπου κατωκημένην περὶ τὴν μεγάλην θάλασσαν (τὴν Τυρρηνικὴν δηλαδὴ) ὃ δὲ Ἀριστοτέλης ὁ φιλόσοφος τὸ μὲν ἄλῳναι τὴν πόλιν ὑπὸ Κελτῶν ἀκριβῶς δηλὸς ἐστὶν ἀκηκοῶς τὸν δὲ σώσαντα Λεύκιον εἶναι φησὶν ἢ δ' οὐ Μάρκος οὐ Λεύκιος, ὁ Κάμιλλος. ὄρα ταῦτα εἰς βίον Καμίλλου».

21. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, 42, σημ. 217.

22. Ο τόμος συνοδευόταν και από ένα χάρτη εκτός κειμένου (Πίναξ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐτροπίου 1807. Ἐχαράχθη ὑπὸ Σχινδελμιάερ ἐν Βιέννῃ). Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αι.*, τ. 1ος, 210.

φορές, πυκνό, καθώς ο συγγραφέας του έχει καταβάλει προσπάθεια να συμπεριλάβει τα πάντα σε ένα μικρό πόνημα, συνιστά στον αναγνώστη να συμβουλευέται το *Λεξικό των Ενδόξων* (2ος τόμος), το οποίο αποτελεί σύνοψη γαλλικού βοηθήματος²³.

Ακολουθεί η ενότητα (σσ. ιε'-κα'), όπου ο Δούκας πραγματεύεται τα σχετικά με τον βίο του Ευτροπίου. Παρουσιάζει τις αρχαίες και βυζαντινές μαρτυρίες (επιστολές του Λιβανίου, Γρηγόριος Ναξιανζηνός, Σούδα, Νικηφόρος Γρηγοράς, Γεώργιος Κωδινός),²⁴ κυρίως όσον αφορά το πρόβλημα της καταγωγής και της ταυτότητας του συγγραφέα του *Breviarium*, και της διάκρισής του από άλλους ομωνύμους, που αναφέρονται εκείνη την εποχή. Εμπλουτίζει τις αναφορές του και με σχόλια ξένων συγγραφέων και μελετητών, επικαλούμενος τον Γερμανό φιλόλογο Ιωάννη Χριστόφορο Βόλφιο [Wolf], (ως εκδότη και σχολιαστή των επιστολών του Λιβανίου), τον Γάλλο Henricus Valesius [Henri de Valois], (ως εκδότη του Αμμιανού Μαρκελλίνου και των *Excerpta Valesiana*), όπως και τον J. A. Fabricius και τα περί Ευτροπίων της

23. σσ. ιδ'-ιε': «προϋθυμήθην ἐκδοῦναι τὴν βίβλον, μεταφράσας αὐτὴν εἰς τὴν συνήθη διάλεκτον, ἵνα τῆ τε νεολαίᾳ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἔτι χαρίσωμαι, καὶ τῷ κοινῷ ἀπὸ τοῦ ἴσου γενοίμην ὠφέλιμος ὑποσημειώσεσί τε τισὶν ἀπὸ τῶν ἑτερογλώσσων ἐκδόσεων, ὅσον εἰς χρονολογίαν ἤκει, ταύτας ἐρανισάμενος· τὰ δέ, εἴτι καὶ περὶ τὴν λέξιν περινενοῆσθαι, ἢ ὅλως ἡμαρτῆσθαι μοι ἔδοξεν, αὐτὸς διερμηνεύσας, ἢ ἐπιδιορθώσας κατὰ τὸ δοκοῦν, ἐπὶ τὸ σαφέστερον διελεύκανα· προσδέον δέ τι τῆ βίβλῳ καὶ τῶν ἐκ γεωγραφίας βοηθημάτων, ἵν' ἐκ πάντων τὸ πλήρες αὐτῆ περιγένοιτο, συντέτακταί μοι καὶ Λεξικὸν τῶν ἐν τῇ βίβλῳ εἰς τοῦτο τεινόντων, ὅπερ καὶ γεωγραφικῷ ἐρειδόμενον πῖνακι, περιποιοίῃ ἂν τοῖς καὶ γεωγραφικότερον μετερχομένοις οὐ σμικρὰν τὴν ξυντέλειαν· ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ λόγος τῆς Ἱστορίας πεπύκνῳται Εὐτροπίῳ ἕς τοῦπιτομώτατον μάλιστα, καὶ ὡς εἶπεῖν, συμπεπίεσαι, πολλὰ καὶ ἀξιοχρεῶ πάντα πανταχῇ συμπεριλαβεῖν ἐν ὀλίγοις, οἷον ὑπὸ λιχνείας προθυμιουμένῳ κάκτουτου παρεισέφρησεν ἕξ ἀπροσοδοκίτου καὶ ἀσάφειά τις ἐσθ' ὅπουγε παρακόλουθος, ἕξει ὁ ἀναγνώστης ἐν τοῖς ἐλλίπεσι καὶ τούτου τὸ ἀναπλήρωμα, ἐπὶ τὸ τῶν ἐνδόξων καταφυγῶν Λεξικόν· ὅπερ ἕς τοῦτό μοι ἀπὸ τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτέτμηται».

24. Με παραπομπές στις εκδόσεις που χρησιμοποίησε, χωρίς πάντως να δηλώνει ακριβείς τίτλους· προφανώς αυτοί ήταν γνωστοί στους αναγνώστες του: π.χ., δηλώνει (σ. ισ') την έκδοση του έργου του Ψευδο-Κωδινού, *Παρεκβολαὶ εἰς τὸ Χρονικὸν τῶν Πατρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως* ως εξής: «ἐκδόσει Λαμβηγκίου» (μάλιστα σημειώνει και ακριβώς τη σελίδα στην οποία αναφέρεται: σελ. 9 [πρόκειται για την έκδοση *Georgii Codini et alterius cuiusdam anonymi excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis ...*, Βενετία 1729]). Για τις επιστολές του Λιβανίου, παραπέμπει (σ. ιζ'): «ὄρα ἐκδόσει Ἀμστελοδαμίῳ 1738» [Η έκδοση του J. C. Wolf, *Libanii Epistulae*].

*Bibliotheca Graeca*²⁵. Αναφέρει τη χρονολογία συγγραφής της *Επιτομής*²⁶ και επιμένει στο πρόβλημα του θρησκευματος του Ευτροπίου (για το οποίο μεγάλη συζήτηση έχει γίνει στους κόλπους των μελετητών²⁷). Συνδυάζοντας την μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά²⁸, αλλά και την ευνοϊκή στάση που τηρεί στο έργο του ο Ευτρόπιος προς τον Ιουλιανό τον Αποστάτη και αντίθετα, την όχι και τόσο ευνοϊκή προς τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, συμφωνεί με την άποψη όσων υποστήριζαν ότι ο συγγραφέας του *Breviarium* ήταν εθνικός και όχι χριστιανός²⁹.

Τέλος (σ. κα΄ του προλογικού σημειώματος), ο Δούκας αναφέρεται με συντομία στον Έλληνα μεταφραστή, Παιάνιο, και με ακόμη μεγαλύτερη συντομία στον άλλο μεταφραστή, Καπίωνα. Στο τμήμα αυτό πραγματεύεται την ταυτότητα του Παιανίου, την περίοδο κατά την οποία έζησε, αναφέρει το χειρόγραφο στο οποίο βρίσκεται η μετάφραση του Παιανίου, την editio princeps του F. Sylburg (*Historiae Romanae Scriptores Latini Minores...*, Frankfurt 1590), δηλώνει πως ο Παιάνιος και ο Καπίων δεν αποτελούν το ίδιο αλλά δύο ιστορικά πρόσωπα και τέλος, διατυπώνει κρίση για την ποιότητα και την ωφελιμότητα της μετάφρασης του Παιανίου³⁰.

25. Για παράδειγμα, στη σ. ιζ΄ παραθέτει αυτούσια τα γραφόμενα του J. C. Wolf: «ό σχολιαστής Ἰωάννης Χριστόφορος Βόλφιος τάδε προστίθησι· non dubito hunc esse Eutropium, qui, historiae Romanae compendium scripsit».

26. σ. ιζ΄: «κατὰ τὸ 364 ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ ἐπὶ Οὐάλεντος συνέγραψεν Αὐτοκράτορος».

27. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, σσ. 23-39.

28. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Βίος Κωνσταντίνου*. «Ἑλλην δ' ὦν τὴν θρησκείαν, ἔπειτα τὴν ἀρχαίαν λατινικὴν διαλέκτῳ ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀγώνισμα γλώσσης ποιούμενος...» και «...καὶ ταῦτα ἀπεχθῶς ἔχοντας πρὸς Κωνσταντίνον διὰ τε τὸ τῆς θρησκείας ἀκοινωνήτον, καὶ πρὸς γε διὰ τὸ ἡλικιώτην ὁμοῦ καὶ αἰρεσιώτην Ἰουλιανοῦ γενέσθαι» (βλ. τώρα *Nicéphori Gregorae Vita Constantini*, ed. P. A. M. LEONE, Catania 1994, 15 και 35 αντιστοίχως)

29. «ἦν δ' οὖν ὁ Εὐτρόπιος οὐχὶ Χριστιανός, ὡς τισὶν ἔδοξεν, ἀλλὰ μάλιστα Ἑλληνας, ὡς ἐκ τῶν εἰρημῶνων Γρηγορᾶ μεμαρτύρηται [...] ὁ δ' ἡμέτερος Εὐτρόπιος καὶ ἐξ ὧν λέγει περὶ Ἰουλιανοῦ (βιβλ. I, § ἦ΄) Ἐθνικός τις εἰκάζεται εἶναι» (σ. κ-κα΄).

30. «Ὁ δὲ Παιάνιος, ὃς καὶ Παιανίας τροπὴ τῆς ἐσχάτης ἤκουσε παρὰ Λαμβηκίῳ, ἀγνοεῖται ὁποῖός τις ἦν, καὶ ὁπότε γέγονεν εἰκάζεται δ' οὖν σύγχρονος εἶναι τῷ Εὐτροπίῳ ἐπιγενόμενος ἢ δὲ μετάφρασις αὐτοῦ εὔρηται ἐν τῷ χειρογράφῳ κώδικι τῷ Παβαρικῷ CCXIII [αντί του ορθοῦ CI], βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 145-146, σημ. 1]· ἦν Συλβοῦργος πρῶτον ἐξέδωκε τύποις. ἐχρήσατο δὲ ταῦτη καὶ Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς· παρ' οὗ καὶ Καπίων Παιάνιος λέγεται ὁ μεταφραστής· ἀλλ' ὁ Καπίων ἕτερός τις ἦν μεταφραστής Εὐτροπίου, τὸ γένος ἔλκων ἐκ τῆς Λυκίας, ὡς ὁ Ραϊνέσιος [ο πολνίστωρ Γερμανός φιλόσοφος Thomas Reinesius, 1587-1667] ἐπιστολῇ β. καὶ Σουίδας

Πριν από το κύριο μέρος του βιβλίου (δηλαδή την απόδοση της αρχαιοελληνικής μετάφρασης του Παιανίου στην απλή ελληνική) παρεμβάλλονται (σσ. κβ'-κγ') έξι αφιερωματικά επιγράμματα (σε ελεγειακό δίστιχο) στον Νεόφυτο Δούκα, που είναι γραμμένα από τρεις μαθητές του: τον Γεώργιο Σιγαλό, τον Γεώργιο Δόιο και τον Απόστολο Αρσάκη³¹, ο καθένας από τους οποίους συνθέτει από δύο επιγράμματα ³².

Κατόπιν (σ. [1]), έχουμε τον μεσότιτλο: «ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ/ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ /ΙΣΤΟΡΙΑΣ/ ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ». Κάτω από αυτή την επιγραφή υπάρχει ένα ρητό που προέρχεται από το Προοίμιο της *Ιστορίας* του Διοδώρου Σικελιώτη³³. Στην επόμενη σελίδα [2] αρχίζει το κύριο μέρος

ταυτό φησίν ούτωσί· «Καπίτων Λύκιος ιστορικός· οὔτος ἔγραψεν Ἰσαυρικά βιβλία ἢ, μετάφρασιν τῆς ἐπιτομῆς Εὐτροπίου ῥωμαϊστὶ ἐπιτεμόντος Λίβιον τὸν Ῥωμαίων, καὶ περὶ Λυκίας καὶ Παμφυλίας». Παιανίου δὲ ἡ μετάφρασις, καίτοι οὐ πάντοι ἀκριβῆς πανταχοῦ πρὸς τὸ κείμενον, ἀστεία γε μὴν καὶ κομπῆ τῇ φράσει σεμνυνομένη, ὅσον ἐν τῷ τότε ἐξῆν, ὠφελμιότατη ἂν εἴη τοῖς μαθητευομένοις τῶν νέων μάλιστα, ὧν χάριν καὶ τύποις ἐκδέδοται».

31. Ο Α. Αρσάκης (1792-1874) είναι ο γνωστός Ηπειρώτης ιατρός, συγγραφέας και εθνικός ευεργέτης. Οι δύο άλλοι εμφανίζονται με επιγράμματα και σε άλλα βιβλία εκείνης της περιόδου, προσδιορίζονται μάλιστα ως *Λινοτοπίτης* ο Δόιος (Ηλίου, *Ελληνική Βιβλιογραφία ...*, 205 και 214, αρ. 1807.12 και 1807. 35 [δηλ. από το Λι (α)νοτόπι Νεστορίου Καστοριάς]) και ως *Ζουπανιώτης* ο Σιγαλός (Ηλίου, *Ελληνική Βιβλιογραφία ...*, αρ. 1812. 66 [δηλ. από το Ζουπάνι, σημ. Πεντάλοφο της Κοζάνης]).

32. «Γεωργίου Σιγαλοῦ/Εὐτροπίη μεμαώς, Παιδείη θ' ὄν κατὰ θυμὸν/Ἑλλάδα κοσμήσαι, εὐτε πάλαι ποτ' ἔην,/Κυδιόουσα κλέει, ἠδὲ βροίθουσ' ἀγαθοῖσι,/Ναίχι δι' ἰδρείας νοῦ πυκινουῦ προγόνων,/Φωνῆ ταύτης τῇ νῦν ἠθάδ' ὄπασσε φώσδε,/Νειόφυτος Δούκας Εὐτροπίου βίβλον./Ἡ ἐπι φράδμων φῶς νύκτας τε μόγησε καὶ ἤμαρ,|Πάτρῃ ἤρα φέρων, κηρόθι τὴν φιλέει». Κάτω από το οκτάστιχο έχουμε το εξής δίστιχο επίγραμμα: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Καὶ πάρος Ἑλλάς εἶσι σοφοῖς ἐπι ἤρατο κῦδος,/Καὶ νῦν αὐτ' ἐπί σοι, κῦδιμε Νειόφυτε. Ακολουθούν τα επιγράμματα του «Γεωργίου Δόιου/Οὐχ ἰδρώτων καὶ πάρος Ἴρος ἐφείσατο Δούκας,/Ἡρα πορῶν λογίσις, Θουκυδίδαο βίβλον,/Χεῖμαρρόν τε χρόνων, ἰδὲ Τερψιθέην ἐρατεινήν,/Κάρτα φεραυγῆ δῶρ', ἔργατ' ἀεξίνοα./Καὶ νῦν δ' αὖ ὄ γε πόλλ' ᾧ θυμῷ ἴφι μογήσας,/Ῥωμαίων κρατερῶν, ἰστορίην ὀρέγει». Κάτω από αυτό το εξάστιχο έχουμε το εξής δίστιχο επίγραμμα: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Δέχνησο εὐμένεως Δέλτον, τὴν πολύπονος φῶς/Ἀγλαὸν ἄμφεσεν εἴμι' Ἑλλάδος ὀψιγόνοισι». Ακολουθεῖ: «Ἀποστόλου Ἀρσάκη. Ὡς βομβεῦσα μέλιτ' ἐξ ἄνθους ἄνθος ἐπέπτη,/Κηρόν τ' ἔσσημένως, πῆξε μάλ', ἠδὲ μέλι. Τὼς δὴ Ῥωμαίων προπάροιθε Λατινίδι φωνῆ,/Εὐτρόπιος μογέων, ξύνθετο ἰστορίην./Φθέγμι' ἢ Παιάνιος τὸ πάλ' Ἑλλήνων πόρην αὐθις./Τοῦθμιον ἐκ δὲ τρίτου, σὺ κλειτὲ Νειόφυτε». Και στη συνέχεια το τελευταίο δίστιχο: «Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ. Ῥωμαίων δίζων γνῶν' ἔργματα θωυτὰ κάρτα,/Χεῖρεσιν ἐμμαπέως, λάζεο τήνδε βίβλον».

33. «Ἠγητέον γὰρ εἶναι ταύτην(τὴν Ἱστορίαν) φυλακὴν μὲν τῆς τῶν ἀξιολόγων ἀρετῆς,

του βιβλίου με τίτλο: «ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ». Στην αριστερή σελίδα βρίσκεται η αρχαιοελληνική μετάφραση του Παιανίου (με τίτλο «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ»), ενώ στη δεξιά αντικριστή σελίδα βρίσκεται η απόδοση στην «συνήθη διάλεκτο» από τον Νεόφυτο Δούκα (με τίτλο: «ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ»). Οι σελίδες με άρτιο αριθμό περιλαμβάνουν το κείμενο του Παιανίου, ενώ αυτές με περιττό την μετάφραση του Δούκα. Η μετάφραση του Παιανίου είναι διαρθρωμένη σε δέκα βιβλία, και κάθε βιβλίο σε παραγράφους με ελληνική αρίθμηση (α', β', γ' κλπ.), όπως ακριβώς και η απόδοση του Δούκα. Στις άρτιες σελίδες (όχι όμως και στις περιττές) προστίθεται και στιχαρίθμηση ανά 5 στίχους, κάτι που διευκολύνει την παραπομπή στα υποσελίδια σχόλια, που είναι τυπωμένα με μικρότερα στοιχεία από το κυρίως κείμενο. Για να δηλώσει ο συγγραφέας τί σχολιάζει κάθε φορά, χρησιμοποιεί την αρίθμηση των στίχων, αλλά και την ίδια τη φράση του Παιανίου που είναι αντικείμενο σχολιασμού. Υπάρχουν σχόλια μόλις δύο αράδων (για παράδειγμα, τα σχόλια των σσ. 149, 214 κ.ά.), αλλά και κάποια αρκετά εκτενή (έως και 76 αράδες), τα οποία καταλαμβάνουν 4 σελίδες.

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι η μετάφραση του Παιανίου απομακρύνεται από το λατινικό κείμενο³⁴. Κάποτε αποδίδει αρκετά σύντομα το πρωτότυπο, θυσιάζοντας έτσι την πιστή μετάφραση. Άλλοτε ο μεταφραστής κάνει συχνές παρεκβάσεις, που ως στόχο έχουν να επεξηγήσουν κάποια «σκοτεινά» σημεία στο ελληνόγλωσσο αναγνωστικό κοινό³⁵. Το πόνημα του Παιανίου αποτελεί περισσότερο παράφραση του *Breviarium* και όχι ακριβή μετάφραση. Ο Δούκας αναμεταφράζει³⁶ την

μάρτυρα δὲ τῆς τῶν φαύλων κακίας, εὐεργέτην δὲ τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, τῆς ὅλης φιλοσοφίας οἰονεὶ μητρόπολιν οὖσαν. «Διόδωρος Σικελ. ἐν Προοιμ.».

34. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 135-142.

35. Η μετάφραση του Παιανίου πραγματοποιήθηκε, βέβαια, για να κυκλοφορήσει στο ελληνικό κοινό της Ανατολής. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από τις πολλές παρεκβάσεις του μεταφραστή, που αποσκοπούν στο να εξηγήσει στους αναγνώστες του κάθε λατινικό λεκτικό ὄρο που δηλώνει πολιτικό ή στρατιωτικό αξίωμα, καθεστώς, τοπωνύμιο, προσωνύμιο κ.ά. Για παράδειγμα, βλ. βιβλ. Α', παρ. β': «σενάτωρας αὐτοὺς καλέσας κατὰ τὴν Ἰταλῶν φωνὴν ἐπειδὴ σένης ἐκείνοι καλοῦσι τοὺς γέροντας σύγκλητον δὲ Ἑλληνες ἐκάλεσαν τὸ συνέδριον ἐκ τοῦ πρότερον μὲν τοὺς βασιλεύοντας μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς ὑπάτους συγκαλεῖν τε αὐτοὺς ἐπὶ τὰς βουλὰς καὶ τῶν ψήφων ποιεῖσθαι κυρίου». Για άλλα παραδείγματα παρεκβάσεως του μεταφραστή, βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 136, σημ. 1.

36. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 122.

παράφραση αυτή: όταν εκείνη παρεκκλίνει από το λατινικό πρωτότυπο, τότε ο Ηπειρώτης σημειώνει τις παρατηρήσεις του στις υποσημειώσεις (στο θέμα θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια). Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο Δούκας μεταφράζει μόνο τον Παιάνιο. Κάποιες ενστάσεις του σχετικά με την μετάφραση εκείνου ή και κάποιες αναφορές του στο κείμενο του Ευτροπίου περιέχονται μόνο στα υποσελίδια σχόλια. Πώς όμως ο Δούκας «μεταφράζει» την μετάφραση του Παιανίου; Για να έχει ο αναγνώστης μία ιδέα του τρόπου εργασίας του Δούκα, παραθέτουμε δύο δείγματα της απόδοσής του σε σύγκριση προς το αρχαιοελληνικό κείμενο.

Α΄

Παιάνιος,

Τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας ἐν προοιμίῳ μὲν οὐδὲν ἐγένετο μείον τε καὶ ταπεινότερον τῆ δὲ κατὰ μικρὸν αὐξήσει, καὶ ταῖς αἰεὶ προσθήκαις κατὰ τὴν οἰκουμένην ἅπασαν, οὐδὲν οὔτε μείζον οὔτε δυνατώτερον ἢ μνήμη τῶν ἀνθρώπων φέρει ταύτης δὲ τὴν **πρώτην κρηπίδα** κατεβάλετο Ῥωμύλος. Ὅς ἐκ Ῥέας Σιλβίας, οὕτω καλουμένης Ἑστιακῆς παρθένου, τῷ Ἄρει συνελθούσης, ὡς ὁ πολλὸς κατεῖχε λόγος, ἐκ διδύμου γονῆς σὺν ἀδελφῷ Ῥέμῳ προήλθεν εἰς φῶς. Οὗτος ὀκτωκαίδεκα γεγονῶς ἔτη, **βίον τε ἔχων τοῖς ποιμέσι συλληστέυειν**, ἐλάχιστόν τι **πολίχνιον** ἐπὶ τοῦ ὄρους τοῦ Παλλαντίου κατεστήσατο, πρώτη τοῦ Μαΐου μηνός, ἔτει τρίτῳ τῆς ἕκτης Ὀλυμπιάδος τῆς δὲ Ἰλίου καταστροφῆς, **κατὰ τοὺς τὸ πλεῖστόν τε καὶ ἐλάχιστον παραδεδωκότας**, ἔτει τετάρτῳ καὶ ἔννενηκοστῷ τριακοσιοστῷ» (σσ. [2-4]).

Δούκας

«Τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Βασιλείου μήτε εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἐφάνη ἄλλο **μικρότερόν** τε καὶ ταπεινότερον, μήτε, ἀφ' οὗ ἠϋξήθη κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, **μεγαλότερον** τούτου καὶ δυνατώτερον φέρεται εἰς τῶν ἀνθρώπων τὴν μνήμην. Τοῦτο δὲ **ἔλαβε τὴν ἀρχὴν του καὶ σύστασιν** ὑπὸ τοῦ Ῥωμύλου. Ὅστις ἐγένετο υἱὸς δίδυμος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ῥώμου τῆς Ῥέας Σιλβίας Ἑστιακῆς παρθένου ἐκ συνουσίας τοῦ Ἄρεως κατὰ τῶν πλειόνων τὰς γνώμας οὗτος δὲ ὁ Ῥωμύλος εἰς τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας του, **ληστροικὸν μεταχειριζόμενος βίον μετὰ τῶν ἄλλων ποιμένων**, ἀποκατέστησε μικρόν τι **πόλισμα** ἐπὶ τοῦ Παλλαντίου ὄρους κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Μαΐου μηνός τῳ τρίτῳ ἔτει τῆς ἕκτης Ὀλυμπιάδος. ἀπὸ δὲ τῆς ἀλώσεως τῆς **Τρωάδος**, ἐάν τις εὔρη τὸ μέσον, **ἀφ' ὅσα παρελάβομεν ἐκ διαφόρων Ἱστορικῶν**, ἐπαριθμοῦνται ἔτη τριακόσια ἔννενηκοντα τέσσαρα» (σσ. 3-5).

Β΄

«Λούκουλλος δ' ὁ ἕτερος, ὃ τὰ κατὰ Μακεδονίαν ἐπετέτραπτο, πρῶτος Ῥωμαίων ἐπὶ Βέσσους ἐπενεγκῶν πόλεμον, καὶ καταγωνισάμενος αὐτοὺς παρὰ τὸν Αἴμιον, εἶλεν αὐθήμερον Οὔσκοιτάμαν, καὶ Κάβυλαν, ἐπεξιὼν οὕτω μέχρι τοῦ Ἰστρου· εἶτα δ' ἐπαγαγὼν ὡς ἐπὶ τὸν Πόντον, πολλὰς τῶν ἐκείνη πόλεων ὑπηγάγετο, Ἀπολλωνίαν, ἣν καὶ κατέσκαψε, Κάλαιον, Παρθενούπολιν, Τόμον, Ἰστρον, καὶ Βουρζιαῶνην· τέλος δὲ τοῦ πολέμου λαβόντος, ἐπανελθόντες εἰς Ῥώμη οἱ Λούκουλλοι, ἐκάτεροι ἐθριάμβευσαν· ἐπιφανέστερον δ' οὖν ὁ τὸν Μιθριδάτην καὶ τὰλλα ἔθνη, ὡς εἴρηται, καταγωνισάμενος» (σ. 184)

«Ὁ δὲ ἕτερος Λούκουλλος, ὅστις εἶχε τῆς Μακεδονίας τὴν διοίκησιν, πρῶτος αὐτὸς τῶν Ῥωμαίων ἐπέφερε πόλεμον ἐναντίον τῶν Βέσσων, καὶ νικήσας αὐτούς κατὰ κράτος κατὰ τὸ ὄρος τοῦ Αἴμιου, ἔλαβε τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν Οὔσκοιτάμαν καὶ Κάβυλαν, προχωρῶν οὕτως μέχρι τοῦ Δουνάβεως ποταμοῦ. ἐκείθεν δὲ πάλιν προχωρήσας ὡς πρὸς τὸν Εὐξείνιον Πόντον, πολλὰς πόλεις αὐτόσε ὑπέταξεν, Ἀπολλωνίαν, Κάλαιον, Παρθενούπολιν, Τόμον, Ἰστρον, καὶ Βουρζιαῶνην· ἐξ ὧν κατεδάφισε μόνην τὴν Ἀπολλωνίαν. Τελειωθέντος δὲ τοῦ πολέμου, ἐπανήλθεν εἰς Ῥώμην καὶ ἀμφοτέροι οἱ Λούκουλλοι ἐθριάμβευσαν· ὁ τὸν Μιθριδάτην ὁμοῦς καταπολεμήσας, ὡς καταδαμιάσας τὸσαῦτα διάφορα ἔθνη, ἠξιώθη λαμπροτέρου θριάμβου» (σ. 185).

Απὸ τὴν σύγκριση προκύπτει ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Δούκα, ἀν καὶ ἀρχαῖζει, εἶναι σαφῶς ἀπλοῦστερη, ἀν καὶ διατηρεῖ μία γλωσσικὴ ποικιλία. Ὁ λόγιος δὲν διστάζει νὰ ἀντικαθιστᾷ τὶς ἀρχαιοπρεπεῖς λέξεις τοῦ Παιανίου με ἀντίστοιχες κοινότερες: «τὰς ἀρχὰς» γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ «ἐν προοιμίοις», «μικρότερον» καὶ «μεγαλύτερον» ἀντὶ «μείον» καὶ «μείζον», «πόλισμα» ἀντὶ «πολίχνη». Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης καὶ ἓνα «μεταφραστικὸ παρατακτικὸ ζεύγος»³⁷: γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ «τὴν πρώτην

37. Γιὰ αὐτὴ τὴν μεταφραστικὴν πρακτικὴν, βλ. Β. ΚΟΠΑΝΟΣ, Παρατακτικὰ ζεύγη στὶς μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου Πλανουδῆ, *Επιστημονικὴ Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 13 (1974), 29-33 καὶ Σ. ΤΖΑΜΟΣ, *Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὴν μετάφραση τοῦ Περί γήρωνος τοῦ Κικέρωνος ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Γαζή*, Θεσσαλονικὴ 1993, 34-45.

κρηπίδα» του Παιανίου, γράφει: «τὴν ἀρχὴν τοῦ καὶ σύστασιν». Απλοποιεῖ κάποιες πυκνές φράσεις της αρχαιοελληνικῆς μετάφρασης· η φράση «βίον τε ἔχων τοῖς ποιμέσι συλληστέυειν», «μεταφράζεται»: «ληστροικὸν μεταχειριζόμενος βίον μετὰ τῶν ἄλλων ποιμένων». Η φράση «κατὰ τοὺς τὸ πλεῖστόν τε καὶ ἐλάχιστον παραδεδωκότας», αποδίδεται: «ἀφ' ὅσα παρελάβομεν ἐκ διαφόρων Ἱστορικῶν». Αποφεύγει στην απόδοσή του το λιγότερο σύννηθες ὄνομα της Τρωίας, «Ἰλίου», χρησιμοποιώντας το κοινότερο «τῆς Τρωάδος». Το «ἐπετέτραπτο» αποδίδεται ως «εἶχε τὴν διοίκησιν», το «καταγωνισάμενος» ως «νικήσας κατὰ κράτος» – με τη συγκεκριμένη απόδοση δημιουργεῖ και μία παρήχηση («κατὰ κράτος κατὰ τὸ ὄρος»). Επίσης, αποσαφηνίζει και τα τοπωνύμια του αποσπάσματος. Ονομάζει τον ποταμὸ Ἰστρο («τοῦ Ἰστρου» ο Παιάνιος) με το ευρέως γνωστό ὄνομά του, ο Δούναβις («τοῦ Δουνάβεως»), καθιστώντας το ἔτσι διακριτὸ ἀπὸ τὴν πόλη που βρισκόταν κοντὰ στον ποταμὸ, τὴν ὁποία αναφέρει παρακάτω («Ἰστρον»), ἀλλὰ και τον «Πόντον» του Παιανίου με το «Εὐξεινον Πόντον». Ταυτόχρονα, χρησιμοποιεῖ πιο αναλυτικὴ διατύπωση: «Ἀπολλωνίαν[...] ἐξ ᾧν κατεδάφισε μόνην τὴν Ἀπολλωνίαν» ἀντὶ «Ἀπολλωνίαν, ἣν καὶ κατέσκαψε» του Παιανίου. Απλοποιεῖ δηλαδή ο Δούκας και το λεξιλόγιο και το ὕφος του Παιανίου και διαφωτίζει κάποιες ἀσάφειές του, προκειμένου το κείμενο τῆς *Επιτομῆς* να γίνεται πιο εὐκόλα κατανοητό.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα υποσελίδια σχόλια του Νεοφύτου Δούκα, καθὼς εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς κριτικῆς του σκέψης. Εἶναι σχόλια που ἀφοροῦν τὴν ἀποσαφήνιση κάποιων φράσεων (ερμηνευτικά)³⁸, εἴτε περιστρέφονται γύρω ἀπὸ χρονολογικὰ ζητήματα³⁹, θέματα μετρολογίας

38. Π.χ. το σχόλιο στη σ. 54, σχ. 8: «Ληγάτος] Λατινὶς ἢ λέξις (*legatus*) βούλεται δὲ εἰπεῖν Ὑπαρχος, ἐγῶμαι, ἢ βοηθὸς συναντιλαμβανόμενος αὐτῷ τῶν ἀγῶνων· ὁ γαλλιστὶ λέγοιτο ἂν *Lieutenant Général*». Βλ. ἐπίσης, σ. 231, σχ. 2: «Μητέραν] τὴν Ἀγριππίνην», σχ. 3: «γαμετῆν] τὴν Ὄκταβίαν», σ. 261, σχ. 22: «Πῖος] ὁ ἔστιν Ἑλληνιστὶ μεθερμηνευόμενον *Εὐσεβής*», σ. 292, σχ. 3: «Πέρσας] ἀντὶ Πάρθους· ἀντικαθίστανται γὰρ πολλαχῆ τὰ ὀνόματα ταῦτα παρὰ τῷ *Εὐτροπίῳ*» κ.ά.

39. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 82-87, που πραγματεύεται τα χρονολογικὰ «τρωτά» του *Breviarium*. Τα χρονολογικὰ σφάλματα του Ευτροπίου, κατὰ τον Τριβόλη, δικαιολογούνται ἐξαιτίας του γεγονότος ὅτι δεν ἀκολούθησε τὴν ἱστορία του τὴν ἐπίσημη χρονολογία του Βάρρωνα (ἀπὸ κτίσεως Ρώμης), ἀλλὰ βασίστηκε σε ἄλλη, ἢ σε διαφορετικὴ πηγὴ. Τὴν ἀποψη ὅτι ο Ευτρόπιος συχνὰ σφάλλει στις χρονολογίες που ἀναφέρει, τὴν ἀσπάζεται και ο Δούκας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τις σχετικὲς ἐπισημάνσεις

και νομισματικής⁴⁰, και περιλαμβάνουν και παρατηρήσεις του ίδιου του Δούκα σχετικά με την μετάφραση του Παιανίου⁴¹. Επίσης, ασχολείται με προβλήματα κριτικής του κειμένου⁴², διορθώνει τον Παιάνιο⁴³ και τέλος,

στα σχόλιά του. Π.χ. βλ. σ. 176, σχ. 5: «Ἐκτον καὶ ἑβδομηκοστὸν, καὶ ἑξακοσιοστὸν ἔτος ἦν] ὀγδοηκοστὸν καὶ ἑξακοσιοστὸν ὀρθότερον ἄλλοι λέγουσι». Βλ. επίσης, σ. 189, σχ. 11: «τεσσαράκοντα ἔτη ἐγένετο] κατὰ μὲν τὸν Ἀππιανὸν τεσσαράκοντα καὶ δύο, κατὰ δὲ τὸν Πλίνιον τριάκοντα», σ. 249, σχ. 15: «τῆς πόλεως ἦν ὀκτακοσιοστὸν καὶ πεντηκοστὸν] ὀκτακοσιοστὸν τεσσαρακοστὸν τέταρτον ἄλλοι ἄμεινον λέγουσι» κ.ά.

40. Βλ. σ. 103, σχ. 21: «τρεις τε μεδίμνους] πολὺς μὲν οὖν ἀριθμὸς, ὄρα Λίβιον κδ' 12, ἀλλ' ὁ Εὐτρόπιος οὐ μεδίμνους ἐν τῷ λατινικῷ λέγει, ἀλλὰ μοδίους (*tres modios*) τοῦτο δὲ ἐστὶ μέτρον Ῥωμαϊκὸν τὸ ἕκτον περίπου τοῦ Ἑλληνικοῦ μεδίμνου· ὅς ἦν ἴσον ὀκτὼ καὶ τεσσαράκοντα χοίनिξι· ἦν δὲ σίτου μέτρον ὄρα Πλούταρχον ἀποφθέγ. Καὶ Λουκιανὸν εἰς *Τίμωνα*», επίσης σ. 121, σχ. 15: «ἀργυρίου λιτρῶν] δύναται δὲ ἡ λύτρα ἢ νομισματικὴ ἴσον ἡμίσει τοῦ Γερμανικοῦ φουντίου, τοῦτ' ἐστὶ δραχμαῖς ἐννεμήκοντα· ἐστὶ δὲ καὶ νόμισμα ἴσον ὀβολῷ ἢ ἑξαπλάσιον» κ.ά.

41. Βλ. σ. 259, σχ. 17: «ἄς κατεστήσατο] τίς; ἀτελῶς φράζει ἐνταυθοῖ ὁ Παιάνιος, συντεμὼν τὸν Εὐτρόπιον· ἐν γὰρ τῷ λατινικῷ οὕτως ἔχει· καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, ἃς ὁ Τραϊανὸς κατεστήσατο, τρεῖς παραχορῆμα κατέλιπε· κάκ τῆς Ἀσσυρίας, Μεσοποταμίας, καὶ Ἀρμενίας τὴν φυλάττουσαν ταύτας στρατιὰν ἀνακαλεσάμενος, συνέστειλε τοὺς τῆς βασιλείας ὄρους ἐντὸς τοῦ Εὐφράτου», επίσης σ. 287, σχ. 24: «Τούτου μὲν ἐκράτησε μάχη] τίνας; Τοῦ πολέμου; ἀλλ' ἀπαράδεκτον τουτὶ ἐν τῷ λόγῳ· ἐννοητέον ἄρα τὸ ἔθνος τὸ στασιάζσαν. ἑξακουόμενον ἐν τῇ λέξει, ἐμφυλίου· ἴν' ἢ οὕτως ἔχων κινήθέντος δὲ ἐμφυλίου πολέμου, τῶν μὲν στασιωτῶν ἐκράτησε μάχη, τὸν δὲ υἱὸν αὐτοῦ Καίσαρα ἀναρρηθῆναι ἐποίησε» κ.ά.

42. Βλ. σ. 162, σχ. 24: «προπιόντος] διεφθάρθαι δοκεῖ τὸ Ῥῆμα τουτί, καίτοι καὶ ἐν ἑτέροις ἐκδόσει τὸ αὐτὸ οὕτως ἔχει· εἴη δ' οὖν ἀναγινώσκειν, προδιδόντος ἀντὶ τοῦ προπιόντος· ἄλλως γὰρ οὐ δοκεῖ μοι ἐρρῶσθαι, ὅσα καμὲ εἰδέναι· καὶ ἐν τῷ λατινικῷ, ὅθεν ταῦτα μετέφρασται οὕτως ἔχει, *interea etiam Athenae civitas Achaiae ab Aristone Atheniensi Mithridati tradita est*» κ.ά.

43. Βλ. σ. 134, σχ. 15: «ὡς δεκαπέντε χωρεῖν ἐρέτας] ἐν δὲ τῷ λατινικῷ ἔχει οὕτως ὡς ἑκκαίδεκα τάξεις ἐρετῶν ἔχειν, τοῦτ' ἐστὶν ἑκκαϊδεκῆρης ἦν· ἐν δὲ ἑτέροις τινὶ ἐκδόσει τῇ τοῦ Κελλαρίου [= *Eutropii Breviarium romanae historiae ab urbe condita usque ad Valentinianum & Valentem Augustos*, Zeitz 1678 καὶ ἕκτοτε ἄλλες 4 ἐκδόσεις, με τελευταία σὴν Jena το 1741] οὕτως, ὡς πεντακοσίους χωρεῖν ἐρέτας· ἐκ τούτων οὖν, ὡς εἰκός, ἡμαρτηθῆναι δοκεῖ τοῦ Παιανίου ἐνταῦθα τὸ κείμενον· ἐν γὰρ τοιαύτῃ μεγίστῃ νῆϊ πῶς εἰκός δεκαπέντε ἐρέτας ἐνεῖναι.», επίσης σ. 264, σχ. 7: «Σολεντίνος] ἐν δὲ τῷ λατινικῷ Σαλεντίνος γράφεται· ὠνομάζετο· δὲ οὕτως κατὰ τινος Μαλέννιος» καὶ σσ. 268-269, σχ. 18: «ἐγένετο μεῖζον ἕτερον] ἐκ συντόμου συντομώτερον ἐπιτέμων τὸν Εὐτρόπιον ὁ Παιάνιος ἀσαφές τι ἐκφράζει· ἐν γὰρ τῷ λατινικῷ οὕτως ἔχει· ὁ δὲ πόλεμος οὕτως καὶ τοσοῦτῳ ἐφάνη βαρύτερος τῶν Ἀφρικῶν, ὅσῳ πᾶν τὸ στρατεύμα τὸ Ῥωμαίων ἀπώλετο ἐν αὐτῷ· τοσοῦτον γὰρ ἐπ' αὐτοῦ λοιμικῆς νόσου ἐγένετο σύμπτωμα, ὥστε μετὰ τὴν κατὰ Περσῶν νίκην, ἐν Ῥώμῃ, ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν πάσαις ταῖς ἐπαρχίαις καὶ τῶν ἄλλων διεφθάρη πλῆθος ἑξαισίον, καὶ

παραπέμπει στις πηγές - βιβλιογραφία του⁴⁴, αλλά και στο *Λεξικό των Ενδόξων*, που ο ίδιος εκπόνησε ως δεύτερο τόμο ειδικά για το έργο αυτό⁴⁵.

Τα σχόλια του Δούκα μάς οδηγούν στη διαπίστωση ότι η μέθοδος της δουλειάς του είναι αυστηρά φιλολογική, όσο και αν οι αδυναμίες δεν λείπουν. Φαίνεται ότι έχει υπόψη του το λατινικό κείμενο του Ευτροπίου⁴⁶ και ότι δεν είναι τυφλός μεταφραστής του Παιανίου. Διορθώνει τον μεταφραστή στην ελληνική, σημειώνει τις παρεμβάσεις του στο πρωτότυπο, επισημαίνει και τα χρονολογικά «τρωτά» του Ευτροπίου. Τέλος, όπως συμβαίνει σε κάθε επιστημονικό σύγγραμμα, παραπέμπει στη βιβλιογραφία του, έχοντας αντλήσει στοιχεία και σχόλια όπως φαίνεται από όλες τις προηγούμενες εκδόσεις του Ευτροπίου⁴⁷.

Ως ιερωμένος, ο Δούκας φαίνεται στο έργο του αρκετά ευαίσθητος σχετικά με το θέμα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων που κίνησαν διωγμούς εναντίον των Χριστιανών. Ο Ευτρόπιος, ως εθνικός («*Ἕλληνα τὴν*

τῶν στρατῶν αἱ δυνάμεις ὀλίγου δεῖν πᾶσαι ἐξέλιπον τῷ νοσήματι», ἀκόμη σ. 272, σχ. 7: «*τὸν μῆνα Νοέμβριον] ὁ δὲ Εὐτρόπιος ἐν τῷ Λατινικῷ τὸν Σεπτέμβριον... Κόμοδον αὐτὸν μετονομασθέντα*», σ. 304, σχ. 3: «*Πρόκλον] Πρόκλον εἶπεν Εὐτρόπιος*» κ.ά.

44. Βλ. και σημ. 47 και 48 της παρούσας εργασίας, αλλά και σ. 187, σχ. 18: «*ὄρα Πλούταρχον εἰς Πομπήιον, καὶ Δίωνα Κάσσιον βιβλ. 36 περὶ τὸ τέλος, καὶ Φλώρον*», ἐπίσης, σ. 280, σχ. 7: «*Καὶ μετέσχεν ἀλουργίδος ὁ παῖς αὐτοῦ] Καῖσαρ ὀνομασθεὶς δηλονότι. ὄρα δὲ ταῦτα πλατύτερον ἐν τῷ Ἡρωδιανῷ, καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων*» και την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Δούκα στη σ. 298, σχ. 6, όπου παραθέτει στίχο από την *Αινειάδα* του Βεργιλίου μαζί με την μετάφραση από τον Ευγένιο Βούλγαρη (Αγ. Πετρούπολη 1791-1792): «*καὶ τὸ ἔπος ἐνθεῖναι τοῖς γράμμασι] ὅπερ εὐρήσεις ἐν τῇ Αἰνειάδι τοῦ Βιργιλίου β. 365 οἷον Eripe me his, invicte, malis: ὅπερ ὁ πολὺς Εὐγένιος οὕτω μετέφρασε «τῶνδε κακῶν ὄρυσσαιό μ' ὑπέρβιε»* κ.ά.

45. Βλ. παρακάτω, σημ. 62, αλλά και σ. 294, σχ. 8: «*μετατιμηθεὶς τῆς ἀρχῆς] μετασχὼν τῆς ἀρχῆς ... ὄρα δὲ ταῦτα πλατύτερον ἐν τῷ Λεξικῷ*» κ.ά.

46. Βλ. τις παραπάνω σημειώσεις, αλλά και τη συνήθη φράση του: «*ἐν τῷ λατινικῷ ἔχει ἢ λέγει*».

47. Πιθανότατα γνώριζε και εργάστηκε βάσει της έκδοσης *Eutropii Breviarium historiae Romanae : cum metaphrasi Graeca Paeanii, et notis integris El. Vineti, Henr. Glareani, Tan. et An. Fabri, Chr. Cellarii, Th. Hearnii, Ch. Aug. Heumannii, et Sig. Havercampi, item selectis Frid. Sylburgii. Accedit Rufus Festus : cum notis integris Frid. Sylburgii, Chr. Cellarii, et Sig. Havercampi / recensuit, suasque adnotationes cum indicibus copiosissimis addidit HENRICUS VERHEYK, Leiden 1762* και άλλες ανατυπώσεις, η οποία, όπως προκύπτει από τον περιγραφικό τίτλο, εκτός από τα σχόλια του τελευταίου εκδότη, επαναλαμβάνει και τα σχόλια ὅσων εἶχαν ασχοληθεῖ προηγουμένως με τον Ευτρόπιο.

θηρσκειάν»), δεν ασχολείται ιδιαίτερω, και όπως προαναφέρθηκε, δεν φαίνεται να έχει σε μεγάλη εκτίμηση τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον αυτοκράτορα που απετέλεσε το κατεξοχήν σύμβολο του Χριστιανισμού. Αντίθετα, εξυψώνει τον Ιουλιανό τον Παραβάτη, τον κύριο διώκτη των Χριστιανών⁴⁸. Ο Δούκας διατυπώνει τις ενστάσεις του –και στα τρία αυτά ζητήματα– στα υποσελίδια σχόλια του⁴⁹.

Είναι γνωστό ότι οι κώδικες του Παιανίου δεν παραδίδουν πλήρες το κείμενο καθώς έχουν ενδιάμεσα κενά, αλλά ελλείπει και το τέλος του κειμένου⁵⁰ (σταματούν στο 10ο βιβλίο, παράγραφο 12η) στη φράση: «πολὺν γὰρ ἂν ἔτεκον τῇ πόλει θρίαμβον, εἰ πρὸς ἄλλο [...]». Μόνο ο ιβηριτικός κώδικας 812 είναι σχεδόν πλήρης, καθώς δεν έχει τα ενδιάμεσα κενά των άλλων κωδίκων και επεκτείνει τη μετάφραση (από το χωρίο που αναφέρθηκε έως το 10ο βιβλίο, παράγραφο 16η, στ. 4: «ὄθεν ἤδη καὶ μῶμον ἐκ τῆς τινῶν ἔσχε συνουσίας. Μάλιστα δὲ δικαιοσύνης...»), το κείμενο του

48. Βλ. και σημ. 28, 29.

49. Βλ. σ. 316, στο κυρίως κείμενο, όπου ο Παιάνιος μεταφράζοντας τον Ευτρόπιο, αναφέρει: «Ἄλλ' ὁ Διοκλητιανὸς μὲν, ἀγχίνους τε ἦν φύσει μετὰ τινος κακουργίας, πραγμάτων τε δεινὸς ἰχνευτῆς, καὶ τὰς βουλὰς ἀποκρύπτων». Ο Δούκας σχολιάζει στην ίδια σελίδα, σχ. 8: «μετὰ τινος κακουργίας] τὸν δὲ διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν ποῦ θῶμεν; ὅστις ἐς δεκαετιὰν διήρκεσεν ἰσχυρός;». Βλ. επίσης, σ. 328, σχ. 18, όπου ο Δούκας σχολιάζει τη γνώμη του Ευτροπίου ότι ο Μ. Κωνσταντῖνος σκότωσε τον Μαξέντιο: «καὶ αὐτὸν ἀνεῖλε] διαρραγείσης γὰρ τῆς Γεφύρας, συγκατέπεσεν ἐν τοῖς ὕδασι, καὶ ἐνταῦθα εὔρατο τέλος ἄξιον τῆς κακίας αὐτοῦ, τῷ τιμῷ καταπολεμηθεὶς Σταυρῷ, ἐν μεσουρανήματι Κωνσταντίνῳ φανέντι τῇ προτεραία» και σ. 330, σχ. 6: «ἐπιθυμία τῆς τοῦ παντὸς ἀρχῆς] οὐκ ἐπιθυμία ἦν πλεονεξίας, ἀλλὰ ζηλος μᾶλλον θρησκείας τῆς ὀρθοδόξου ὁ γὰρ Λικίνιος καταφρονήσας αὐτοῦ, ἐκίνησε διωγμὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν τοῦτο οὖν κολάσαι τῆς προαιρέσεως ὁ Κωνσταντῖνος βουλόμενος, ἐξεστράτευσε, ἐπ' αὐτόν ὁ γὰρ Εὐτρόπιος Ἑλληνικῆς ἀπόζων θρησκείας προστρίβειν τι πειρᾶται τῷ Κωνσταντίνῳ, ὡς ἡλικιώτης ἅμα καὶ αἰρεσιώτης Ἰουλιανοῦ γενόμενος». Η υπεράσπιση του Μ. Κωνσταντίνου είναι διαρκής. Βλ. σ. 331, σχ. 16: «εἶτα καὶ ταύτας ὑπερβάς] οὐχὶ μὲν οὖν ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ δὲ Λικίνιος μᾶλλον τὰς συνθήκας παρέβη ὅρα τὸ ἀληθές ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων». Όταν ο Ευτρόπιος – μέσω του Παιανίου – γράφει για τον Ιουλιανό στη σ. 346: «ἦν μέγας διώκτης τῶν Χριστιανῶν», ο Δούκας, ικανοποιημένος από την παραδοχή του Ρωμαίου συγγραφέα, σχολιάζει στην ίδια σελίδα, σχ. 20: «οὐκ ἐδυνήθη συγκαλύψαι τοῦτο ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, ἀλλὰ καίτοι Ἑλληνας ὄν τὴν θρησκείαν καὶ συμφρονῶν τῷ Ἰουλιανῷ, μέμφεται ἀλλ' οὖν τὸ πρᾶγμα, ὡς οὐκ ὀρθῶς εἰργασμένον».

50. Για την χειρόγραφη παράδοση του Παιανίου, βλ. ΒΑΦΕΤΤΙ 15-16 και ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 143-148.

κώδικα αυτού όμως δημοσιεύθηκε μόλις το 1912 από τον Σ. Λάμπρο⁵¹. Ο Δούκας είχε υπόψη του μόνο τον ημιτελή κώδικα Μοναχ. Gr. 101⁵², οπότε συμπληρώνει ο ίδιος το κείμενο του Παιανίου και, φυσικά, συνεχίζει και την απόδοσή του στην αντικριστή σελίδα. Συμπληρώνει την ημιτελή φράση: «τι ἔθνος τοσοῦτος φόνος ἐγένετο» (σ. 340), ενώ ο ιβηριτικός κώδικας γράφει: «εἰ πρὸς ἄλλοφύλοις τὸν ἀγῶνα εἶχον». Ο Δούκας προειδοποιεί τον αναγνώστη του τοποθετώντας στο κυρίως κείμενο αστερίσκο (*), που παραπέμπει στο υποσελίδιο σχόλιό του: «(*) Ἀναπλήρωσις τὰ ἐξῆς τῶν ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Παιανίου ἐκλιπόντων» (σ. 340). Και πράγματι, ο Δούκας με φιλολογική ευσυνειδησία μεταφράζει μέχρι τέλους τον Ευτρόπιο («BIBLIION I, § 18, στ. 3), μιμούμενος το αρχαῖζον ύφος του Παιανίου. Η τέλεια γνώση της αρχαίας ελληνικής τον βοήθησε να μιμηθεί την γλώσσα και το ύφος του Παιανίου, δίχως να υπάρχουν εμφανείς διαφορές με το προηγούμενο σωζόμενο κείμενο.

Μετά από το κείμενο και την μετάφραση υπάρχει μία σύντομη ενότητα (σσ. 352-361), που τιτλοφορείται: «ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ» και τη διευκρίνιση: «Τὸν Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, ὑπὸ τῶν σφαγῶν παρὰ Κώνσταντος ἀδελφοῦ σταλέντων διεφθαρόμενον». Κάτω απ' αυτόν τον τίτλο, βρίσκεται η δήλωση: «ἐκ τῆς τοῦ Κεδρηνοῦ ἱστορίας προυτέθησαν ταῦτα» και παρατίθεται με μικρότερα στοιχεία ένα απόσπασμα από την χρονογραφία του Γεωργίου Κεδρηνού⁵³.

Η μονωδία που παραθέτει ο Δούκας παραδίδεται ανώνυμη στον κώδικα Vatic. Palat. 117, φφ. 213v-217v, και παλαιότερα εθεωρείτο ότι αναφέρεται στον θάνατο του Κωνσταντίνου του νεωτέρου, του πρώτου

51. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Παιανίου μετάφρασις εἰς τὴν τοῦ Εὐτρόπιου ρωμαϊκῆν ἱστορίαν, ΝΕ 9 (1912), 1-115.

52. Βλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, *Eutropius Historicus*, 145-146, σημ. 1.

53. «Κωνσταντίνος ἐβασίλευσεν ἔτη κδ', Κώνστας ἔτη ιζ'. Κωνσταντίνος δὲ ταχὺ τετελεύτησε τρόπῳ τοιῶδε πρὸς τὸν ἀδελφὸν Κωνσταντίνον κοινωσόμενος ἦει περὶ τῶν μετὰ πολλῆς ἰσχύος καὶ δυνάμεως. ὃ τὸν Κωνσταντίνον εἰσηγεν εἰς ἔκκληξιν, μὴ τι νεωτερίσων ἀφικνῆται εἰς αὐτόν καὶ πονηρῶν συμβούλων ἐπιτυχῶν, καὶ πρὸς πόλεμον ἐρεθίζοντων αὐτόν, ἐξῆλθε κατ' αὐτοῦ. καὶ συρραγέντος πολέμου, ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῶν φευγόντων εὐρεθεὶς ὁ Κωνσταντίνος ἀναιρεῖται, τρίτος ὢν ἀδελφός. καὶ γίνεται (1) Κώνστας ἐγκρατῆς πάντων τῶν ἐσπερίων». [*Georgius Cedrenus ...*, ἐκδ. I. Bekker, τ. I, 520, Bonn 1838]. Η παραπομπή (1) αντιστοιχεί στο υποσελίδιο σχόλιο, όπου ο Δούκας διευκρινίζει ότι ο πρώτος εκδότης της μονωδίας, ο F. Morellus [*Anonymi Gr. oratio funebris in imp. Fl. Cl. Constantinum iuniorum, ... Lutetiae 1616.*]: εξέδωσε Κωνσταντίνος αντί Κώνστας.

γιου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο οποίος πέθανε το 340 μ.Χ., αφότου είχε κινηθεί με στρατεύματα εναντίον του μικρότερου αδελφού του, Κώνσταντα. Η σύγχυση είχε προέλθει από εσφαλμένο σημείωμα του χειρογράφου, το οποίο την συνέδεε με τον συγκεκριμένο Κωνσταντίνο, σφάλμα που πέρασε και στην πρώτη έκδοση του κειμένου το 1616 από τον F. Morellus, αλλά και στις ανατυπώσεις της ως παράρτημα σε εκδόσεις του Ευτροπίου του 18ου αι.⁵⁴, τις οποίες προφανώς είχε συμβουλευθεί ο Νεόφυτος Δούκας και έκρινε σκόπιμο να επαναλάβει και αυτός το κείμενο. Αλλά το 1909 ο R. Foerster⁵⁵ απέδειξε ότι η μονωδία απευθύνεται στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (1407-1443), τον δεσπότη του Μυστρά⁵⁶, και στα *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* του Σ. Λάμπρου⁵⁷ αναφέρεται πλέον ο πραγματικός αποδέκτης της μονωδίας [Ἄωνύμου μονωδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου], η οποία πάντως παραμένει ανώνυμη.

Το επόμενο τμήμα του βιβλίου του Δούκα (σσ. 362-372) τιτλοφορείται: «ΠΕΡΙ ΑΞΙΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ» και διευκρινίζεται ότι πρόκειται για «Ἐρμηνεία τῶν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ περιεχομένων ἀξιωματικῶν ὀνομάτων τῆς Δημοκρατίας τῶν Ῥωμαίων ἅπερ ἦσαν ταῦτα, Ὑπατος, Ὑπατικός, Ἀνθύπατος, Δικτάτωρ, Ἱππαρχος, Πραιτώρ ἢ Πραιτώριος, Κήνσωρ, Δήμαρχος, Χιλίαρχος, Αἰδιλίκιος, Δέκανδρος, Τριάνδρος, Πατρίκιος, Ἴππεύς» (σ. 362). Δεν ακολουθείται αλφαβητική σειρά στα λήμματα αυτής της ενότητας.

Το τελευταίο τμήμα του τόμου (σσ. 373-390) τιτλοφορείται: «ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΩΝ ΦΡΑΣΕΩΝ»: σε αλφαβητική σειρά παρατίθενται τα κυριότερα λήμματα της μετάφρασης και τα συμφραζόμενά τους, και ο τόμος κλείνει με την «Ἐπιδιόρθωσιν τῶν παροραμάτων» (σ. 391).

Συμπερασματικά, το βιβλίο του Δούκα αποτελεί ένα επιστημονικό σύγγραμμα σε γλώσσα πιο απλή, για να χρησιμοποιηθεί ως χρηστικό

54. Πιο συγκεκριμένα των T. HEARNE, *Eutropii Breviarium Historiae Romanae ...*, Oxford 1703, 1-13 και S. HAVERCAMP, *Eutropii Breviarium Historiae Romanae ...*, Leiden 1729, 701-722.

55. R. FOERSTER, Eine Monodie auf Theodoros Palaiologos, *BZ* 9 (1900), 641-647.

56. *PLP* αρ. 21459.

57. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄, Αθήνα 1930, 177-186. Βλ. αναλυτικά για το ιστορικό των εκδόσεων της μονωδίας και Α. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden : Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS XIX], Wien 1994, 432-434, όπου και οι πλήρεις παραπομπές.

βοήθημα και να συντελέσει στην εκπαίδευση των μαθητών της εποχής, αλλά και στην πνευματική καλλιέργεια του ευρύτερου κοινού. Ο Δούκας, αν και υποστηρικτής της αρχαΐζουσας⁵⁸, στην περίπτωση αυτή έχει προσαρμόσει αναλόγως την γλώσσα του και ως δάσκαλος εμφανίζεται άριστος παιδαγωγός⁵⁹.

ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ (Β΄ ΤΟΜΟΣ)

Το λεξικό αυτό αποτελεί τον δεύτερο τόμο του έργου του Δούκα, ως ένα είδος σχολιασμού των προσώπων του πρώτου τόμου. Αριθμεί 376+1 χ.α+1 λ. σελίδες, σε 8ο σχήμα. Φέρει τον τίτλο⁶⁰: ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΩΝ ΕΝΔΟΞΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ συνεραμισθέν καί τύποις ἐκδοθέν παρά ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΒΙΕΝΝΗ, 1807 ΠΑΡΑ ΙΩΑΝΝΑ ΣΧΡΑΙΜΒΛ.

Στην επόμενη σελίδα [2], τυπώνεται το εξής κείμενο: «Ἄνδρῶν ἀγαθῶν Εὐκλεῆς μὲν ἅ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότιμος, βωμὸς δ' ὁ τάφος· προγόνων δὲ μᾶστις· ὁ δ' οἶκος ἔπαινος· ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὐτ' εὐρώς, οὐθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος, ἀνδρῶν ἀγαθῶν». Κάτω από το απόσπασμα έχουμε και το όνομα του συγγραφέα από τον οποίο προέρχεται: «Σιμωνίδης ὁ μελοποιός»⁶¹.

Στη σελίδα [3] αρχίζει το *Λεξικό των Ενδόξων Ανδρών* και ολοκληρώνεται στην σελίδα 336. Δεν ακολουθείται η αλφαβητική σειρά, αλλά η χρονολογική – δηλαδή η σειρά της εξιστόρησης των γεγονότων

58. Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 345. Για τις απόψεις του Δούκα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα και την διαμάχη του με τον Κοραή η βιβλιογραφία είναι άφθονη. Βλ. ενδεικτικά ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας*, 280 κεξ.

59. Πβλ. ΤΡΙΒΟΛΗΣ, 122.

60. Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, 217, αρ. 1807.40. ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ 79, αρ. 477.- *Κατάλογος Βιβλίων Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ. περιόδου 1495-1821*, Θεσσαλονίκη 1990, 382.

61. Το απόσπασμα αναφέρεται στους 300 των Θερμοπυλών και το παραδίδει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, XI.12. Ο Νεόφυτος Δούκας το προσαρμόζει γενικά για τους γενναίους άνδρες, όπως φαίνεται από την άδέξια προσθήκη των δύο τελευταίων λέξεων του επιγράμματος *ἀνδρῶν ἀγαθῶν* και στην αρχή του. Είναι το απόσπασμα 26 της έκδοσης D. PAGE, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1967, 276, όπου το κείμενο κατατάσσεται στους θρήνους που συνέθεσε ο ποιητής (βλ. σ. 272, όπου αναγράφεται ο τίτλος της κατηγορίας: <ΘΡΗΝΟΙ?>). Βλ. και *Αρχαίοι Λυρικοί Α΄-Χορικολυρικοί*. Μετάφραση με εισαγωγές και σχόλια Γ. ΔΑΛΛΑΣ, Αθήνα 2003, 138.

από τον Ευτρόπιο. Τα λήμματα συνολικά είναι διακόσια. Το πρώτο λήμμα είναι το «*Ρωμύλος*» (σ. [3]), ενώ το τελευταίο το «*Ιοβιανός*» (σ. 336). Μπορεί το βιβλίο να τιτλοφορείται ως *Λεξικόν των Ενδόξων Ανδρών*, αλλά περιλαμβάνει και φημισμένες γυναίκες, όπως την Ρέα Σιλβία ή Ιλία (σ. 6), την Λουκρητία (σ. 14), την Βεργινία (σ. 22), την Κλεοπάτρα (σ. 158), την Πλωτίνα (σ. 224), την Ζηνοβία (σ. 291), την Φαύστα (σ. 318), την Θεοδώρα και την Κωνσταντία (σ. 320).

Η γλώσσα του λεξικού είναι αντίστοιχη της γλώσσας του πρώτου τόμου, καθώς και το βιβλίο αυτό αποτελούσε ένα επιπλέον βοήθημα για τη σπουδάζουσα νεολαία και το ευρύτερο κοινό.

Το λεξικό αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί σύνοψη ενός γαλλικού βοηθήματος⁶², χωρίς να αναφέρεται ποιο⁶³. Από την ανάγνωση του Λεξικού είναι εμφανέστατη η εξοικείωση του Δούκα με την γαλλική λογοτεχνία, βιβλιογραφία και παιδεία γενικότερα⁶⁴.

Από τα διακόσια λήμματα, δύο δεν αφορούν συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά ιερατικά αξιώματα. Έτσι, το τέταρτο λήμμα είναι το «*Έστιάδες*» (σ. 6) και το τριακοστό ένατο το «*Ποντίφεξ Μάξιμος*» (σ. 40).

Η έκταση των λημμάτων ποικίλλει. Υπάρχει λήμμα μόλις 6-7 σειρών αλλά και λήμμα 10 σελίδων και περισσότερο. Για παράδειγμα, στη σελίδα 17 του λεξικού υπάρχουν τρία λήμματα («*Κολλατίνος*», «*Ουαλέριος*», «*Πορσήνας*»), ενώ το λήμμα που αφορά τον Ιούλιο Καίσαρα περιλαμβάνει 10 σελίδες (87-97), το λήμμα για τον Αύγουστο εννιά σελίδες (149-158) κλπ. Τα λήμματα λοιπόν, όπως είναι φυσικό, είναι ανάλογα με την σημασία της προσωπικότητας στην οποία αναφέρονται.

Ο Δούκας και σε αυτόν τον τόμο παραπέμπει τους αναγνώστες του στον πρώτο του τόμο⁶⁵, σε λήμματα που προηγούνται ή έπονται⁶⁶, στον

62. Βλ. 1ος τόμος, σ. ιε': «ἐπὶ τὸ τῶν ἐνδόξων καταφυγῶν Λεξικόν ὄπερ ἐξ τούτου μοι ἀπὸ Γαλλικοῦ ἐπιτέμνηται».

63. Πιθανώς ο Δούκας συγκέντρωσε στοιχεία από διάφορα γαλλικά λεξικά («*συννερανισθέν*») που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή, π.χ. το *Vies des hommes illustres* του A. RICHER (1756), το *Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes et traits remarquables des hommes illustres* (1769) κ.ά.

64. Βλ. σ. 149, σημ. 68 παρακάτω.

65. Βλ. σ. 6 (λήμμα «*Έστιάδες*»), όπου σημειώνει: «ὄρα δὲ περὶ τούτων καὶ ἐν τῷ Ἄ Βιβλίῳ § ἄ. σὺλ.».

66. Βλ. σ. 3: «ὄρα *Έστιάδες*», σ. 6: «*ἴδε αὐτόθι*», σ. 15: «ὄρα ἄνωτέρω *Ταρκύνιος Σουπέρβος*» κ.ά.

ένατο τόμο της έκδοσής του του Θουκυδίδη, ο οποίος περιέχει το *Λεξικό των Ενδόξων* του Αθηναίου ιστοριογράφου⁶⁷, αλλά και σε ένα λεξικό που το ονομάζει *Γενικόν Λεξικόν τῶν ἐνδόξων*⁶⁸. Αρκετά συχνά παραθέτει – δίπλα στις ελληνικές – και τις λατινικές και γαλλικές αποδόσεις τίτλων αξιωμάτων, περιοχών κλπ.⁶⁹

Στο λεξικό του ο Δούκας δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του Έλληνα μεταφραστή Παιανίου. Η «βιβλιογραφία» του περιλαμβάνει αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, αλλά και ξένους λογίους του 17ου και 18ου αιώνα. Από τους αρχαίους Έλληνες, η συχνότερα χρησιμοποιούμενη πηγή είναι ο Πλούταρχος (σσ. 6, 58, 76, 103, 110, 111, 146). Ακολουθούν ο Πολύβιος (σσ. 47, 64), ο Αππιανός (σσ. 76, 346), ο Πανσανιάς (σ. 230), ο Δίων ο Κάσσιος (σ. 246), ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς⁷⁰ και ο Στράβων (σ. 345). Οι Λατίνοι συγγραφείς που αναφέρει είναι ο Πλίνιος (σσ. 11, 26, 35), ο Φήστος⁷¹, ο Λίβιος (σσ. 46, 55), ο Κικέρων (σσ. 78, 80, 95), ο Βελλήιος

67. Βλ. Ν. ΧΑΡΙΑΛΟΥ, Ἡ πορεία τοῦ Θουκυδίδη στή Νεοελληνική σκέψη. Ἡ ἔκδοσι τοῦ Νεόφυτου Δούκα 1805-1806, *Μνήμων* 20 (1998), 29-44. Βλ. και παρακάτω, σμμ. 82.

68. Βλ. σ. 171, όπου ο Δούκας παραπέμπει εντός παρενθέσεως: «ὄρα ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων ἐν τῷ Μαροῦλλος I)», επίσης σ. 175: «(ἴδε Μάκρων, καί Δροῦσιλλος II. ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων)» και 204 ἐν τῷ γενικῷ λεξικῷ τῶν ἐνδόξων Σαβίνος II κ.ά. Δεν είναι σαφές αν αναφέρεται στο δικό του Λεξικό, σε λήμματα που σκόπευε να συμπεριλάβει, αλλά τα παρέλειψε εκ παραδρομής. Πιθανότερο πάντως φαίνεται πως πρόκειται για ένα βιογραφικό λεξικό διασήμων προσωπικοτήτων. Ο τύπος *Γενικὸν Λεξικὸν* οδηγεί στην υπόθεση ότι ο Δούκας έχει υπόψιν του κάποιο λημματογραφικό Λεξικό του τύπου των *Nouveau dictionnaire universelle historique, biographique ...* των J. Watkins- Jean-Baptiste L' Ecu y (Paris 1803) ... και *Dictionnaire historique critique et bibliographique...* του L. M. Chaudon (Paris 1821).

69. Βλ. σ. 11 (λήμμα *Ταρκύνιος ὁ Πρίσκος*): «δημοτικῶν (*patres minorum gentium*)», σ. 27 (λήμμα *Φάβιος Μάξιμος*): «ἐπονομασθεῖς Βραδυχρόνιος (*conclator ἢ temporiseur*)», σ. 84 (λήμμα *Μάριος Γάϊος*): «ὁ ἔπαρχος τῆς Οὐτίκας (*Utique*)» κ.ά.

70. Βλ. σ. 290: «ὁ δὲ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς εἰσάγει πολλοὺς μαρτυροῦντας, ὅτι ὁ Αἰνεῖας δὲν ἦλθεν εἰς Ἰταλίαν ὅπερ ἐβίασε τὸν σοφὸν Βοχάρδην (*Bochart*) νὰ τὸ ἀποδείξῃ εἰς μίαν ἰδίαν διάλεξιν. ὅς τις ἐξακολουθεῖ τὴν δόξαν τῶν περισσοτέρων οἴτινες ἐξήτησαν τὴν ἀλήθειαν πανταχοῦ μὲ τῆς κρίσεως τὴν λαμπάδα» όπου ο Δούκας αναφέρεται και στην πραγματεία του Γάλλου θεολόγου Samuel Bochart (1599-1667) *De quaestione nun Aeneas unquam fuerit in Italia dissertatio*, Hamburg 1672.

71. Βλ. σ. 40, όπου παραθέτει τον ορισμό του γραμματικού Σέξτου Πομπηίου Φήστου για το αξίωμα του pontifex maximus: «*Maximarum rerum, quae ad sacra et religiones pertinent iudex erat*» [=Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione*, ἐκδ. W. M. LINDSAY, Leipzig 1913, 113].

Πατέρκουλος (σσ. 103, 119, 142), ο Σαλλούστιος (τον οποίο αποκαλεί «Σάλλουστο», σ. 103), ο Σουητώνιος (κατά Δούκα «Σβετώνιος», σσ. 140, 157, 165, 190, 208), ο Τάκιτος (σ. 166), ο Λαμπρίδιος (Lampridius, ένας από τους συγγραφείς της *Historia Augusta*, κατά Δούκα «Λαμπρίδης», σ. 228⁷²) και ο Καπιτωλίνος (και αυτός συγγραφέας της *Historia Augusta*, σ. 265). Δεν μνημονεύει τον ακριβή τίτλο του έργου ή του συγγράμματος που χρησιμοποιεί, αλλά μόνο τα ονόματα των συγγραφέων⁷³, και δεν είναι σαφές αν ανέτρεξε στις ίδιες τις πηγές ή αν επαναλαμβάνει στοιχεία που βρήκε στο γαλλικό λεξικό που χρησιμοποίησε. Τέλος, αναφέρει τους εξής λογίους: τον Ολλανδό κλασικό φιλόλογο Jacob Gronovius [1645-1716] (σ. 5), τον φιλόσοφο Etienne Bobbot de Condillac [1714-1780] (σσ. 46, 178)⁷⁴, τον ιστορικό και ουμανιστή Jean Baptiste Louis Crevier [1693-1765] (σσ. 197, 199)⁷⁵, τον S. Bochart⁷⁶ και τον ιησουίτη μοναχό Joseph Jouve (1701-1758)⁷⁷.

Συνηθίζει επίσης ο Ηπειρώτης λόγιος στα λήμματά του να παραθέτει και τμήματα σε γλώσσα αρχαίζουσα, τα οποία υποτίθεται ότι εκφωνήθηκαν από τα πρόσωπα των λημμάτων ή και από άλλα ιστορικά πρόσωπα. Τα τμήματα αυτά είναι τυπωμένα σε μικρότερα στοιχεία από το υπόλοιπο κείμενο (όπως με μικρά στοιχεία είναι τυπωμένοι και οι τίτλοι αξιωμάτων και οι τιμητικές ονομασίες)⁷⁸. Επίσης παρατίθενται αυτούσια στο λεξικό

72. Βλ. ανάλογη περίπτωση εκδημοτικισμού του κυρίου ονόματος: «Πετρώνης» (σ. 185), και αντίστοιχες παραχωρήσεις σε δημωδέστερους τύπους, όπως: «αύτια» (σ. 33), «φαρμάκι» (σ. 79), «μεγαλητέρα εποχή» (σ. 178), «προτήτερα» (σ. 201), «έξεπίτηδες» (σ. 220), «είχε κάμη χαλάστρα» (σ. 221).

73. Οι τυπικές φράσεις που χρησιμοποιεί για να παραπέμψει είναι κατά τὸν..., λέγει ὁ..., ὄρα εἰς... καθὼς λέγει..., Οὕτως εἰπὼν... κλπ.

74. Ο «πατέρας ευμορφότατος» του σολωμικού *Διαλόγου* (βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 345).

75. Ο οποίος ως γνωστόν συνέγραψε ρωμαϊκή ιστορία, αλλά και βιογραφίες των αυτοκρατόρων μέχρι τον Μ. Κωνσταντίνο.

76. Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 70 της παρούσας εργασίας.

77. Βλ. σ. 292, όπου στο λήμμα «Ζηνοβία», ο Δούκας σημειώνει: «τὴν ἱστορίαν δὲ ταύτης συνέγραψεν ἀξιολογώτατην ὁ Πατὴρ Ἰούβος, δημοσιευθεῦσαν τὸ 1758 ἔτος ἀπὸ τοῦ σωτηρίου», αναφερόμενος στο βιβλίο *Histoire de Zenobie, imperatrice-reine de Palmyre*, που κυκλοφόρησε με το ψευδώνυμο Euvoy de Hauteville.

78. Βλ. ενδεικτικά σ. 87 όπου παραθέτει την έκφραση που αποδίδεται στον Κάτωνα (για τον Ιούλιο Καίσαρα): «οὗτος καταγίνεται μετὰ σπουδῆς καὶ μελέτης προσεκτικῆς καταλῦσαι τὴν δημοκρατίαν [Σουητώνιος 53: *ut Cato dixit: C. Caesarem ad evertendam*

και δύο λατινικά ποιητικά αποσπάσματα. Το πρώτο ανευρίσκεται στο λήμμα που αφορά τον Νέρωνα (σ. 140). Εκεί ο Δούκας, αντλώντας από τον Σουητώνιο⁷⁹, αναφέρει πως ο Νέρων άφησε ατιμώρητους κάποιους που είχαν συνθέσει για εκείνον ένα δηκτικό δίστιχο, το οποίο το παραθέτει στη συνέχεια: «*quis negat Aeneae magna de stripe Neronem?/Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem*». Το δεύτερο ποιητικό απόσπασμα περιέχεται στο λήμμα του Αδριανού (σ. 229). Ο Δούκας, χωρίς να αναφέρει αυτή τη φορά ποια είναι η πηγή του, παραθέτει το αστείο ποιηματάκι του Φλώρου⁸⁰, που είναι γραμμένο σε ακατάληκτο τροχαϊκό δίμετρο στίχο και είχε ως αποδέκτη του τον αυτοκράτορα Αδριανό: «*Ego nolo Caesar esse,/ Ambulare per Britanas,/latitare per Germanos/Scithicas pati pruinas*». Γράφει στη συνέχεια: «ὁ δέ Αὐτοκράτωρ ἔστειλεν αὐτῷ παρευθὺς αὐτὴν τὴν ἀπόκρισιν, *ego nolo Florus esse,/ Ambulare per tabernas,/Latitare per ropinas,/Culices pati rotundas*»⁸¹. Ο Δούκας με την επιλογή αυτών των αποσπασμάτων προσδίδει στην αφήγησή του ζωνρότητα, ανάλογη αυτής που χαρακτηρίζει το ύφος του Σουητωνίου.

Όλα τα λήμματα του λεξικού έχουν λίγο πολύ την ίδια τυπολογία. Στην αρχή γίνεται λόγος για την γενεαλογία του προσώπου, έπειτα αναφέρεται το έτος γέννησής του. Στην συνέχεια παρέχονται στοιχεία για τα στρατιωτικά (κυρίως), πολιτικά και οικονομικοκοινωνικά κατορθώματά του (είτε θετικά είτε αρνητικά, αναλόγως με τον χαρακτήρα του καθενός), καθώς και για τα αξιώματα που αυτός έλαβε. Ακολουθεί η χρονολογία του θανάτου του και σε αρκετές περιπτώσεις και η αιτία του. Στο τέλος, ο Δούκας προβαίνει, για τα περισσότερα πρόσωπα, σε μία αποτίμηση της προσωπικότητάς τους, θυμίζοντάς και πάλι Σουητώνιο. Επιπλέον, αν το πρόσωπο που κάθε φορά σχολιάζει είχε απογόνους,

rem publicam sobrium accessisse], ή σε ελεύθερη απόδοση (σ. 98), την έκφραση του Σεβιλίου για τον Πομπήιο *ὁμολογῶ συνειδῶς τὸν Πομπήϊον Μέγαν, καὶ ἄξιον θριάμβου* [Πλούταρχος, *Ηθικά* 203F]. Επίσης σ. 151: «*Τ ρ ί α ν δ ρ ο ν*», σ. 127 (στο λήμμα «*Κικέρων*»): «*π α τ η ρ τ η ς π α τ ρ ι δ ο ς*» Βλ. σ. 172 (λήμμα «*Τιβέριος*»): «*σώφρονες ἔσμεν καὶ ὀλιγαρκεῖς, ὅτε μόνην τὴν πόλιν εἴχομεν. νῦν δὲ ἀπάσης τῆς γῆς κρατοῦντες, καταναλίσκομεν τὰ ἐκείνων, καὶ κοπιῶσι δι' ἡμᾶς καὶ δεσπότηι καὶ δοῦλοι*» κ.ά

79. «*κατὰ Σβετώνιον*». Το χωρίο στο οποίο αναφέρεται ο Δούκας υπάρχει στον *Βίο του Νέρωνος*, § 39.

80. Πρόκειται για τον ποιητή Άννιο Φλώρο που διατηρούσε αλληλογραφία με τον Αδριανό και αντάλλασε με εκείνον σύντομα αστεία ποιηματάκια, όπως τα παρατιθέμενα.

81. *De vita Hadriani Aelii Spartiani* XVI.1

αναφέρει και τα ονόματά τους. Πρέπει ακόμη να συμπληρωθεί ότι στους μεταγενέστερους αυτοκράτορες (π.χ. Μ. Κωνσταντίνο, Ιουλιανό τον Αποστάτη) ο Δούκας – πάντα στο τέλος του κάθε λήμματος – κάνει λόγο για την στάση του καθενός απέναντι στους χριστιανούς.

Υπάρχουν και δύο εξαιρέσεις στην χρονολογική σειρά κατάταξης των λημμάτων: οι εγγραφές για τον Βεργίλιο και τον Αινεία, (σελίδες 289 και 290 αντιστοίχως). Αυτή η χρονολογική ανωμαλία εξηγείται, μιας και ο Ευτρόπιος ασχολείται πιο εμπειριστατωμένα με αυτά τα πρόσωπα στο τέλος της ιστορίας του και όχι, όπως θα αναμενόταν, στην αρχή της. Ο Δούκας, δηλαδή, ακολουθεί και εδώ την πορεία εξιστόρησης των γεγονότων από τον Ευτρόπιο. Στο λήμμα του Βεργιλίου, ο Δούκας αναφέρει: «*Βιργίλιος (Πούβλιος Μάρος) έπνομασθεῖς ήγεμῶν τῶν ποιητῶν ἐν Λατίνοις [...] ἐσύνθεσε τὸ πρῶτον Εἰδύλλιον πρὸς εὐγνωμοσύνην τοῦ εὐεργέτου του ἔκαμε δὲ τὸ βουκολικὸν τοῦτο ποίημα εἰς διάστημα τριετίας μετὰ ταῦτα δὲ ἐπεχειρίσθη τὰ Γεωργικά, τὸ περίφημον ἐκείνο ποίημα παρὰ Λατίνοις, ὡσπερ καὶ παρ' ἡμῖν τὰ ἀθάνατα ποιήματα τοῦ Ὅμηρου, με τὸν ὁποῖον παραβάλλουσι τὸν Βιργίλιον*» (σ. 289). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Δούκας δεν αναφέρει το γνωστότερο ποιητικό έργο του Βεργιλίου, την *Αινειάδα*. Παντως παραπέμπει τον αναγνώστη, σε άλλο του εγκυκλοπαιδικό πόνημα: «*ὄρα δὲ καὶ μίαν σύγκρισιν τούτων τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν εἰς τὸν ἔννατον τόμον τοῦ παρ' ἐμοῦ ἐκδοθέντος Θουκυδίδου ἐν τῷ Λεξικῷ τῶν ἐνδόξων εἰς τὸ Ὅμηρος*» (σ. 290)⁸².

Στο λήμμα του Αινεία, ο Δούκας σημειώνει: «*Αἰνεῖας ήγεμῶν τῆς Τρωάδος, υἱὸς τῆς Ἄφροδιτης καὶ τοῦ Ἄγχισου, καὶ πατὴρ τοῦ Ἀσκάνου [...] ὁ δὲ Βιργίλιος εἰς τὴν Αἰνιάδα εἰσάγει τὸν ἔρωτα τοῦ Αἰνείου καὶ τῆς Διδῶ τῆς Βασιλίσης τῆς Καρχηδόνας, ἥτις ἐστάθη μετὰ τριακόσια ἔτη περίπου (ὄρα ἐν τῷ χειμάρρῳ τῶν χρόνων) ἀλλὰ ταῦτα ἐξ ἀδείας ποιητικῆς μυθικωτέρα μᾶλλον, ἢ τῇ Ἱστορίᾳ προσήκοντα*» (σ. 290). Ο λόγιος παραπέμπει στην «εικονική παράσταση της γενικής ιστορίας» *Χείμαρρος τῶν χρόνων* (Βιέννη 1805)⁸³, αλλά αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι όπως και όλοι οι σύγχρονοι μελετητές, δηλώνει ότι ο Βεργίλιος πρώτος εισήγαγε την τραγωδία της Διδῶς στο έπος του Αινεία. Επίσης,

82. Θουκυδίδου τόμος ἕνατος ..., 71-72 (ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία* ..., 186, αρ.1806.52) όπου παρατίθεται αυτούσια στα γαλλικά η *comparaison d'Homere et de Virgile* του αββά Nicholas Charles Joseph Troublet (1697-1770).

83. ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ, 63 αρ. 381. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 140-141, αρ. 1805.43.

τονίζει την μυθική διάσταση του έρωτα Αινεία – Διδώς και υπογραμμίζει ότι αυτά τα αποκυήματα της ποιητικής φαντασίας δεν έχουν καμία σχέση με την αντικειμενική ιστοριογραφία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια σχόλια του συγγραφέα που απηχούν τις δικές του απόψεις σχετικά με την αντικειμενικότητα των πηγών του. Χαρακτηριστικότατο παράδειγμα, η δήλωσή του στο λήμμα του Αννίβα. Προς το τέλος του λήμματος, όταν και ολοκληρώνει την παρουσίαση της προσωπικότητας του Καρχηδονίου, σημειώνει: «*τοῦτον οἱ ἱστορικοὶ Λατίνοι παρασταίνουσιν ὡς σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον, ἀλλὰ τοῦτο προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ πάθος πρὸς τοὺς Καρχηδονίους...«τὸ δὲ ἀληθὲς εἶναι [...] καὶ αἱ μέμψεις καὶ ψόγοι ἐκείνων εἶναι ψευδεῖς».* (σ. 48):

Σημειώνονται και ορισμένες τυποποιημένες εκφράσεις, σε ορισμένα λήμματα. Στο λήμμα του Σκιπίωνα αναφέρει: «*τὸ βιβλίον δὲν ἔλλειπεν πώποτε ἀπὸ τὰς χεῖρας του καὶ ἐν μέσῳ τοῦ στρατοπέδου*» (σ. 71). Την ίδια φράση (εκτός από το «*πώποτε*» που γίνεται «*ποτέ*») χρησιμοποιεί και στο λήμμα του Ιουλίου Καίσαρα: «*τὸ βιβλίον δὲν ἔλλειπεν ποτὲ ἀπὸ τὰς χεῖρας του καὶ ἐν μέσῳ τοῦ στρατοπέδου*» (σ. 96). Στο λήμμα του Τίτου, ο λόγιος αναφέρει: «*τῶν ὁποίων τὰ ἔργα σῶφρων κάλαμος ἀποφεύγει νὰ τὰ παραστήσῃ*» (σ. 208). Παρόμοια φράση χρησιμοποιεί και στο λήμμα του Τραϊανού: «*τῶν ὁποίων τὰ ἔργα σῶφρων κάλαμος ἀποστρέφεται τὴν διήγησιν*» (σ. 222).

Στη σελίδα 336 το Λεξικό των Ενδόξων Ανδρῶν φτάνει στο τέλος του. Στις σελίδες 337-368, ακολουθεί ένα άλλο λεξικό που τιτλοφορείται: «*ΛΕΞΙΚΟΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟ ΕΥΤΡΟΠΙΟΥ*». Στην ενότητα αυτή παρέχονται πληροφορίες από τον Δούκα για πόλεις, βουνά και λόφους, ποταμούς, ακρωτήρια, επαρχίες και έθνη. Για παράδειγμα, γράφει για τον Αβεντίνο λόφο: «*Ἀβάντινον, λόφος τις, ἢ ὄρος μικρὸν ἐν Ἰταλία πλησίον τῆς Ῥώμης*», αμέσως από κάτω: «*Ἀβέρνα, πόλις ἐν τῇ Γαλλία ἐξ ἧς ἔμεινε τὸ ὄνομα εἰς τὴν ἐπαρχίαν λεγομένην Auvergne ἥτοι Ἀβερνία*» (σ. 337) κ.ο.κ. Ο Δούκας ακολουθεί αλφαβητική σειρά σε αυτό το λεξικό, η οποία όμως δεν τηρείται αυστηρά σε κάποια λήμματα. Για παράδειγμα, το λήμμα «*Ἄλβιος*» έπεται του λήμματος «*Ἄλγιδος*» (σ. 339) και το λήμμα «*Ἀρμόριχον*» έπεται του «*Ἀρτάξατα*» (σ. 343).

Για αυτό το λεξικό ο Δούκας έχει αντλήσει από τους αρχαίους Στράβωνα και Αππιανό⁸⁴. Παραμένει ερωτηματικό πάντως αν είχε

84. Βλ. και σ. 149 της παρούσας εργασίας.

προλάβει να χρησιμοποιήσει και το μοναδικό σύγχρονό του ελληνικό γεωγραφικό σύγγραμμα, την πολύτομη *Γεωγραφία* του Μελετίου, η οποία τυπώθηκε στην Βενετία το ίδιο έτος⁸⁵.

Ο δεύτερος τόμος ολοκληρώνεται με αλφαβητικό πίνακα των ονομάτων των ενδόξων ανδρών που εμπεριέχονται στο εν λόγω λεξικό (σ. 369-376). Το τμήμα αυτό τιτλοφορείται: «*Πίναξ τῶν ἐνδόξων Ἄνδρῶν κατὰ Ἀλφάβητον*».

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει στην πολύτιμη *Ελληνική Βιβλιογραφία* του ο Φ. Ηλιού, σε ορισμένα αντίτυπα αυτού του τόμου έχει προστεθεί εκ των υστέρων ένα εξασέλιδο που περιέχει κατάλογο συνδρομητών από την Μολδαβία. Σχετικά με τους δύο τόμους, η τιμή τους ανερχόταν στα 7,30 φιορίνια. Επίσης, οι 162 συνδρομητές του δίτομου έργου είχαν προεγγραφεί για 212 αντίτυπα του κάθε τόμου. Το 1832, τα αδιάθετα βιβλία που είχαν συγκεντρωθεί στις αποθήκες του Ορφανοτροφείου της Αίγινας διοχετεύτηκαν με απόφαση της Κυβέρνησης στην αγορά (Αίγινα, Σύρος, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Ναύπλιο) σε εύλογη για την εποχή τιμή (και οι δύο τόμοι στοίχιζαν 6 φοίνικες), με σκοπό την ενίσχυση της Εθνικής Βιβλιοθήκης⁸⁶.

Ως γενικό συμπέρασμα, το δίτομο αυτό χρηστικό έργο, όπως και τα άλλα ανάλογα, του Νεοφύτου Δούκα αποτελεί προσπάθεια να δημιουργηθεί υποδομή για την εκπαίδευση τόσο των μαθητών, όσο και του ευρύτερου κοινού, που να συνδυάζει την παραδοσιακή μεταβυζαντινή αρχαιογνωσία με τις νέες μορφές, που καλλιεργούνταν στην ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή κοινότητα της εποχής του. Είναι ένα θέμα που θα άξιζε να μελετηθεί περισσότερο. Οι γραμμές που προηγήθηκαν ας θεωρηθούν μία μικρή συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή.

85. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ..., 217-218

86. Βλ. ΗΛΙΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ..., 217.

EUTROPIUS'S BREVIARIUM AB URBE CONDITA TRANSLATED IN GREEK BY
NEOPHYTOS DOUKAS AND ITS DICTIONARY OF FAMOUS MEN

In this paper we examine the Modern Greek rendering of Paeanius's ancient Greek translation of Eutropius's *Epitome of Roman History* by Neophytos Doukas's. This work is printed in two volumes. The first is entitled *Eutropius's Epitome of Roman History* (Vienna 1807) and the second *Dictionary of famous men in Eutropius's History* (Vienna 1807). After the presentation of the book's contents, we deal with Doukas's translation techniques and his comments in the footnotes. We also examine Doukas's *Dictionary of famous men* and his *Geographical Dictionary* in Eutropius's history, which form the second volume of his work. Doukas's translation was used as a school manual and was written in demotic Modern Greek, so that the ornate style of Eutropius would be easily perceived by young students.

